

ZAHRANIČNÍ KAPITÁL V EKONOMICE RUSKA – DĚJINY A SOUČASNOST

DENIS KOVINSKI

Otázka zahraničního kapitálu hraje důležitou roli v ruském ekonomickém myšlení již od konce 19. století až do současnosti. V průběhu diskusí o významu zahraničních investic pro rozvoj ruského hospodářství se střetávají na jedné straně liberální postoje, považující zahraniční kapitál za prostředek zapojení Ruska do mezinárodní dělby práce a dosažení ekonomické vyspělosti země, a na druhé straně postoje konzervativní, spatřující v zahraničních investorech hrozbu pro ekonomickou a politickou samostatnost Ruska. Před rokem 1917 v těchto diskusích proti sobě stáli zastánci všestranné společenské modernizace Ruska na základě západních modelů hospodářského a politického uspořádání a protagonisté „zvláštní“ ruské cesty rozvoje za využití vnitřních ekonomických zdrojů a národních tradic. Po nastolení komunistického režimu a znárodnění celého hospodářství otázka zahraničního kapitálu ztratila v Rusku na významu a navíc byla dlouhou dobu tabuizována ze strany úřadů a oficiální ekonomické vědy. Problém zahraničních investic se znovu objevuje v ruských ekonomických debatách až na začátku 90. let v souvislosti s krachem socialistického systému ekonomiky a z toho vyplývající potřebou hledání nové cesty hospodářského rozvoje země. Současné názory ruských ekonomů a politiků na tento problém se vyznačují jak pozitivním, tak i výrazně kritickým vnímáním zahraničního kapitálu, čímž se do značné míry podobají postojům z období před rokem 1917. V posledních letech se také objevují pokusy o využití zkušeností z působení zahraničních investorů v Rusku na přelomu 19. a 20. století, neboť současná praxe jiných států se v mnoha případech ukazuje být nepoužitelná v ruských podmínkách.

Zahraniční kapitál v ruské ekonomice je již dlouhou dobu předmětem zájmu historiků a ekonomů. Sovětská historiografie při výzkumu tohoto problému většinou vycházela z teze o „polokoloniální závislosti“ carského Ruska na zahraničním kapitálu, který údajně byl především nástrojem imperiální politiky tehdejších velmocí. Teprve na začátku 90. let v ruské vědě začal převládat neideologický přístup k problému zahraničního kapitálu, který začal být považován za důležitý faktor rozvoje ekonomiky carského Ruska a potenciální prostředek modernizace současné ruské ekonomiky. Publikace věnované zahraničním investicím v současném Rusku se často vyznačují protichůdnými názory autorů na tento problém, který je znovu předmětem ostrých diskusí. Cílem tohoto článku je posouzení úlohy zahraničního kapitálu ve formě přímých investic a úvěrů v ekonomice Ruské říše, Sovětského svazu a Ruské federace, a to na základě sovětských, západních a současných ruských studií.¹

---

¹ Problému zahraničních investic v ekonomice carského Ruska je věnována řada publikací ruského historika Valerije Bovykina, z nichž nejdůležitějšími jsou: Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*. Moskva, ROSSPEN 1997; Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii (koněc XIX v. – 1908g.)*. Moskva, Nauka 1984. Sovětská historiografie se většinou zabývala tímto tématem v rámci hodnocení celkového ekonomického vývoje v Rusku před rokem 1917: Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR. Tom 2 – Kapitalizm*. Moskva, Gospolitizdat 1956; Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR. Period promyšlennogo i monopolističeskogo kapitalizma*. Moskva, Vysšaja škola 1982; OL P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*. Leningrad, VSNCh 1925. K nejzajímavějším západním publikacím na toto téma patří: Mackay J. P., *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization*. Chicago–London, The University of Chicago Press 1970; Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia: Chapters on Foreign Enterprise and Russian Economic Development*. The Journal of Economic History, Vol. 37, No. 1 (March, 1977), s. 245–248; Gregory P. R., *Before command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan*. Princeton, Princeton University Press 1994. Zahraničními investicemi v sovětské ekonomice se zabývají následující publikace: Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*. Moskva, Meždunarodnyje otnošenija 1990; Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*. Moskva-Leningrad, Gosizdat 1928; Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v russkoj promyšlennosti*. Moskva-Leningrad, Gosizdat 1931. Zahraničním investicím v ekonomice Ruské federace je věnováno velké množství studií, z nichž největší význam pro přípravu tohoto článku měly tyto: Chmyz O., *Privlečenije inostrannykh investicij v Rossiju*. Moskva, Kniga-servis 2002; Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, Voprosy ekonomiki, 1/2004, s. 74–84; *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu. Tendencii i perspektivy*. Moskva, IEPP 2006; a také statistické ročenky ruské Federální služby státní statistiky (Rosstat) a Centrální banky Ruska (CBR).

Zahraníční kapitál v ruské ekonomice do roku 1917

Dovoz zahraničního kapitálu do Ruska ve formě úvěrů začal již v 17. století a byl určen hlavně pro financování výstavby armády a námořnictva. Také v 18. století značná část ruských vojenských výdajů byla hrazena pomocí zahraničních úvěrů. V první polovině 19. století ruský průmysl ještě nebyl poznamenán přílivem zahraničního kapitálu, současně však docházelo k nárůstu dovozu moderních výrobních technologií ze zahraničí. V roce 1827 byla vytvořena první ruská akciová společnost s účastí zahraničního kapitálu („Ruská společnost pro pojištění proti požárům“), která však zůstala víceméně ojedinělým precedents. Zlomovou událostí se stala agrární reforma z roku 1861, která vytvořila předpoklady k nahrazení dosavadního feudálního hospodářství modelem kapitalistické neboli tržní ekonomiky. Reforma rovněž nastartovala proces industrializace, který vytvořil velkou poptávku po kapitálu a technologiích, jež nemohla být uspokojena jen z vnitřních zdrojů. V poslední třetině 19. století navíc v celosvětovém měřítku začalo docházet k rychlému nárůstu přímých zahraničních investic, které spočívaly v akvizicích velkých akciových podílů v zahraničních podnicích nebo v přenášení průmyslových výrobních na území jiných států za účelem snížení výrobních nákladů nebo překonání obchodních bariér.

Rusko představovalo zájem pro zahraniční investory hned z několika důvodů. V první řadě to byla velká vnitřní poptávka, jejíž růst byl mnohem rychlejší než ve většině západoevropských zemí, kde průmyslová revoluce začala o půlstoletí dříve než v Rusku a v druhé polovině 19. století dosáhla vrcholu, což mnohdy vedlo k problémům s nadvýrobou a přebytkem nevyužitého kapitálu. Ruský průmysl se naopak teprve začínal rozvíjet a v letech 1885–1913 se vyznačoval druhými nejvyššími tempy růstu ve světě, které činily v průměru 5,72 % ročně; v letech 1860–1913 se průmyslová výroba v Rusku zdesetinásobila, což svědčilo jak o velkém potenciálu rozvoje ruské ekonomiky, tak i o nízké počáteční úrovni její vyspělosti.² Další důvody spočívaly v mimořádně bohatých zásobách nerostů a jiných surovin, jejichž doprava do Evropy z Ruska byla v mnoha případech levnější než z afrických a asijských kolonií. Zájem zahraničních firem vyvolá-

---

² Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia: A Historical Perspective*. New York, Thomas Crowell Company 1970, s. 42.

val také rozsáhlý vnitřní trh Ruska s více než 100 miliony obyvatel, jejichž počet stále rychle rostl. Vnitřní spotřeba však byla brzděna nízkou životní úrovní a nedostatečnou kupní schopností ruských obyvatel, což na druhou stranu znamenalo levnou pracovní sílu, která snižovala výrobní náklady a zvyšovala rentabilitu výroby. Další příčinou přílivu zahraničního kapitálu do Ruska byla protekcionistická obchodní politika ruské vlády, která se snažila chránit vznikající domácí průmysl před zahraniční konkurencí pomocí vysokých dovozních cel. Zatímco v roce 1881 ruské celní sazby činily v průměru 16 %, v roce 1890 to bylo již 28 % a v roce 1900 – 33 %³, což na jedné straně sice vedlo k odvetným opatřením ze strany zahraničních vlád vůči ruským vývozcům, ale na druhé straně nutilo západoevropské firmy k otevírání výroby přímo na území Ruska, jehož lukrativní trh byl pro ně jinak nepřístupný. Všechny výše uvedené faktory přispívaly k velmi vysoké ziskovosti podniků působících na ruském trhu, což zajišťovalo rychlou návratnost investic a značné zhodnocení kapitálu. V roce 1885 průměrná výše zisku ve vztahu k základnímu kapitálu průmyslových podniků v Rusku činila 20 %, v roce 1893–22 %, a přestože v prvním desetiletí 20. století v důsledku postupného nasycování trhu klesla na 10–15 %, stále značně převyšovala obdobné ukazatele ze západoevropských zemí.⁴

Rusko se samozřejmě vyznačovalo i řadou nedostatků, které výrazně komplikovaly zahraničním podnikatelům působení na místním trhu. Část těchto nedostatků vyplývala z reálií ruské postfeudální ekonomiky, jejíž adaptace k podmínkám kapitalistické a industriální společnosti probíhala velmi obtížně. Polovičatá agrární reforma z roku 1861 stále vázala na venkově značné množství pracovních sil, které byly nezbytné pro rozvoj průmyslu. Zvláště silně byl pocítován nedostatek kvalifikované pracovní síly, což v mnoha případech znemožňovalo zahraničním firmám přenášení technicky náročných výrob do Ruska, v jehož ekonomice postupně začínal převládat surovinový sektor na úkor průmyslových odvětví s vysokou mírou přidané hodnoty. Velké riziko představovalo rostoucí sociální a politické napětí v ruské společnosti, jehož eskalace v roce 1905 způsobila zahraničním investorům velké finanční a materiální ztráty. Další problémy vyplývaly z celkové ekonomické zaostalosti carského Ruska a spočívaly například v nízké poptávce po spotřebním zboží, kterou převažující rol-

³ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR. Tom 2 – Kapitalizm*, Moskva 1956, s. 189–190.

⁴ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, Moskva 1982, s. 184.

nické obyvatelstvo stále uspokojovalo z vlastních zdrojů, nikoli prostřednictvím nákupu průmyslových výrobků, nebo v nerozvinutém a na mnoha místech chybějícím dopravním systému, který komplikoval spojení ruských průmyslových center s odbytími a zvyšoval tak produkční náklady i ceny finálních výrobků. Například americké strojírenské firmy „Harvester“ a „Singer“ po několika letech působení v Rusku zjistily, že podnikání v této zemi je vychází dražší než kdekoli jinde, neboť jejich operační výdaje čtyřikrát až osmkrát převyšovaly investice do vlastní výroby, a to kvůli špatné dopravní infrastruktuře a nerozvinutým bankovním službám.⁵ Zisky zahraničních firem v Rusku negativně ovlivňovala i na evropské poměry stále ještě nízká poptávka po strojírenských výrobcích, jejichž ceny rovněž zůstávaly nízké; například německý koncern „Krupp“ se v roce 1892 vzdal plánů na přenos některých výrob do Ruska, neboť tamější ceny byly o více než 30 % nižší než průměrné západoevropské.⁶

Velké překážky pro působení zahraničních investorů na ruském trhu zpočátku vytvářela také ruská obchodní legislativa. V době feudalizmu před rokem 1861 působení zahraničních podnikatelů v Rusku bylo možné jen na osobní povolení cara, které však nezajišťovalo cizincům plnou svobodu podnikání, jež byla výsadou jen příslušníků kupeckého stavu, který byl cizincům uzavřen. Po roce 1861 v Rusku začala celková liberalizace hospodářského života země, což se projevilo také ve vztahu k zahraničním investorům. 9. února 1865 bylo vydáno nařízení „O daních z obchodu a řemesel“, které vyhlásilo, že „osvědčení jak kupecká, tak řemeslná mohou být udělována osobám obou pohlaví, ruským poddaným a cizincům“, čímž zrovnoprávnilo cizince při získávání povolení k podnikatelské činnosti v Rusku.⁷ V praxi však toto ustanovení nebylo vždy dodržováno, a právo na podnikání v mnoha případech bylo i nadále vázáno na příslušnost ke stavu kupců nebo na ruské poddanství. V roce 1892 byl schválen nový Průmyslový zákoník, který povoloval cizincům „zakládat továrny a závody bez získání (ruského) poddanství“ a také uznával právo cizinců na patentování jejich výrobků. Zákoník ovšem obsahoval i řadu omezení na působení zahraničních podnikatelů v Rusku. Tato omezení se vztahovala především

⁵ Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia*. The Journal of Economic History, Vol. 37, No. 1 (March, 1977), s. 246.

⁶ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatelstvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, Moskva 1997, s. 129.

⁷ Ibidem, s. 21.

na průmyslová odvětví, spojená s výrobou zbraní nebo munice. V zákoníku například stálo, že „vlastníky a držiteli, a také správci prachových továren mohou být pouze ruští poddaní“.⁸ Omezení platila také při využití nalezišť nerostných surovin, která nemohla být získána do vlastnictví, ale pouze do pronájmu, což předpokládalo uzavření s ruskou vládou koncesní smlouvy; toto omezení se však vztahovalo nejen na cizince, ale i na ruské poddané, tedy na jakékoli soukromé hospodářské subjekty. Většina diskriminačních opatření ve vztahu k zahraničním podnikatelům byla definitivně odstraněna koncem 19. století. V roce 1898 bylo vydáno ustanovení „O státních průmyslových daních“, které definitivně odstranilo všechna privilegia ruských kupců na provozování obchodních a průmyslových podniků a vyhlásilo svobodný přístup k podnikání příslušníků všech společenských stavů včetně cizinců. V roce 1899 byl zaveden jednotný systém zdanění ruských a zahraničních podniků, který odstranil dosavadní diskriminaci zahraničních investorů v podobě vyšších daní, původně zavedených za účelem ochrany domácích výrobců před zahraniční konkurencí. Ve stejném roce byl novelizován zákon „O akciových společnostech“ z roku 1836, který v nové podobě zajišťoval stejný právní mechanismus zakládání akciových společností pro ruské a zahraniční podnikatele. V tomto zákoně však zůstal zachován povolující systém zakládání soukromých podniků, tedy k zřízení jakéhokoli podniku (bez ohledu na národní původ jeho akcionářů) byl nutný souhlas ruské vlády. Legislativní podmínky činnosti zahraničních investorů v ruské ekonomice byly zajištěny i na mezinárodní úrovni. V letech 1863–1904 Rusko podepsalo smlouvy o vzájemném uznání akciových společností s 10 státy (Francií, Německem, Velkou Británií, USA, Belgií a dalšími), což mělo zajistit rovný přístup vlád těchto států ke všem zahraničním investorům.

Přestože na začátku 20. století zahraniční podnikatelé v Rusku byli prakticky zrovnoprávněni se svými ruskými kolegy, jejich působení zůstalo omezeno nebo úplně zakázáno na celé řadě příhraničních území Ruské říše. Už od 60. let 19. století cizinci nemohli získávat do vlastnictví ani pronájmu pozemky za účelem těžby surovin nebo stavby továren v oblastech Sibíře a Střední Asie, hlavně v Amurské a Přímořské oblasti a ve všech sibiřských guberniích sousedících s Čínou, stejně jako v Turkestánu a na územích přilehlých k Afghánistánu. Toto opatření bylo součástí politiky ruské vlády na nově připojených územích, která měla být inkorporována do státního a eko-

---

⁸ Ibidem, s. 22.

nomického systému říše, a tento proces nesměl být narušován žádnými cizími prvky. 14. března 1887 bylo vydáno carské nařízení, které zakazovalo cizincům získávání do vlastnictví nemovitostí mimo města v 10 guberniích Carstva polského a 11 guberniích pravobřežní Ukrajiny, Litvy a Pobaltí. Tímto opatřením car Alexandr III. chtěl zastavit příliv německých kolonistů do těchto oblastí, kde podle jeho plánů měl být posílen ruský národní element. 21. července 1910 pak byl vydán zákon, který omezoval vlastnická práva cizinců na nemovitosti na většině území Sibíře a měl tak zabránit přílivu imigrantů z Číny a Koreje do tohoto řídko osídleného regionu. Přestože všechna tato opatření spadala spíše do oblasti přistěhovalecké politiky ruské vlády a přímo nesouvisela se zahraničními investicemi, v jejich důsledku byl značně omezen příliv kapitálu do řady ekonomicky zaostalých ruských regionů, které zůstaly prakticky nedotčeny industrializací a hospodářským pokrokem zbytku Ruska. Jedním z mála příhraničních regionů Ruské říše, kde neplatila žádná omezení na podnikání cizinců, byl Kavkaz, jehož surovinové, především ropné zdroje, představovaly velký zájem pro zahraniční investory. Ustanovení „O ropném průmyslu“ z roku 1873 poskytla zahraničním podnikatelům volný přístup k využívání ropných nalezišť v okolí Baku, které se za krátkou dobu stalo jedním z hlavních industriálních center carského Ruska.

Vedle legislativního zrovnoprávnění zahraničních a ruských podnikatelů zásadní význam pro otevření se Ruska zahraničnímu kapitálu měla měnová reforma z roku 1897, která zavedla volnou směnitelnost ruského rublu za zlato (1 rubl se rovnal zhruba 0,774 gramu zlata) a vytvořila tržní předpoklady pro zapojení ruské ekonomiky do světové hospodářské soustavy. Protože zlatý standard v té době již byl základem měnových systémů většiny ekonomicky vyspělých států, rubl se stal plně konvertibilní vůči většině světových měn, což snížilo transakční náklady na převádění kapitálu přes ruské hranice a tím výrazně usnadnilo zahraničním investorům podnikání v Rusku. Reforma měla výrazný vliv na zesílení přílivu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky: zatímco v letech 1885–1897 průměrný roční příliv zahraničních investic činil 43 milionů rublů, v letech 1897–1913 to bylo již 191 milionů, přičemž průměrné roční tempo hospodářského růstu se v Rusku v období po roce 1897 zvýšilo o výrazných 0,5 %.⁹ Ruský

---

⁹ Gregory P. R., *Before command: An Economic History of Russia from Emancipation to the First Five-Year Plan*, Princeton 1994, s. 70.

ministr financí v letech 1892–1903 a hlavní autor měnové reformy Sergej Witte přiznával, že otevření ruské ekonomiky pro zahraniční kapitál, které mělo učinit Rusko přirozenou součástí evropského ekonomického systému, bylo jedním ze základních cílů této reformy. Zahraniční investoři byli podle něj nezbytní pro urychlení industrializace Ruska: „Rozvoj našeho krajně zaostalého průmyslu se nemůže uskutečňovat jinak než za bezprostřední účasti zahraničního kapitálu.“¹⁰ Ministr však musel čelit ostré kritice ze strany konzervativních vládních kruhů, které považovaly zahraniční kapitál za přímou hrozbu národní suverenity Ruska. Witte argumentoval tím, že zahraniční kapitál se v Rusku postupně asimiluje a nevytváří samostatné sféry zahraničního vlivu: „Dovážené kulturní prvky se stávají neoddělitelnou součástí naší země. Pouze rozpadající se státy se mohou obávat zahraničního zotročení. Ale Rusko není Čína!“¹¹

Opatření k podpoře zahraničních investic, která přijala ruská vláda v druhé polovině 19. století, spolu s celkovými strukturálními změnami, k nimž docházelo v ruské ekonomice po roce 1861, vedla k masivnímu nárůstu v přílivu zahraničního kapitálu do Ruska. Zatímco v roce 1861 výše zahraničního kapitálu, přítomného v ruské ekonomice činila pouhých 9,7 milionu rublů, v roce 1880 to bylo již 92 milionů, v roce 1900 – 911 milionů rublů a v roce 1917 – 2,243 miliardy rublů.¹² Jedná se přitom jen o zahraniční kapitál, investovaný do reálného sektoru ruské ekonomiky, který však činil jen 16,4 % objemu veškerého zahraničního kapitálu v Rusku, jehož celková výše se na začátku roku 1917 rovnala 13,7 miliardy rublů. Celková struktura zahraničních investic, akumulovaných v Rusku do roku 1917, tedy byla následující: 11,4 miliardy rublů tvořily úvěry a půjčky, poskytnuté v zahraničí ruské vládě, a 2,3 miliardy rublů byly investice do ruského

¹⁰ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 187.

¹¹ Laue T. H. von, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia*. New York–London, Columbia U.P. 1963, s. 182. Zmínka o Číně se vztahuje k polokoloniálnímu postavení této země vůči zahraničnímu kapitálu z přelomu 19. a 20. století. Například Rusko prosazovalo zde svůj politický vliv pomocí Východočínské (Manžurské) dráhy, postavené ruským kapitálem na základě koncese v letech 1897–1903. V samotném Rusku však stavba železnic od 80. let 19. století byla záležitostí státu, a zahraniční kapitál neměl k tomuto strategickému odvětví přímý přístup.

¹² Ol P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*, Leningrad 1925, s. 12–13; Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, Moskva 1956, s. 377. Tyto údaje nelze považovat za zcela spolehlivé, neboť se jedná o soukromé výpočty ruského ekonomy a statistika Pavla Ola, nikoli o oficiální údaje, které o zahraničních investicích v carském Rusku nebyly vedeny, přičemž ruská legislativa ani neobsahovala přesnou definici pojmu „zahraniční investice“, což ještě více komplikovalo sledování kvantitativních změn v této oblasti.

průmyslu, sektoru služeb a obchodu, z nichž 2 miliardy připadaly na přímé zahraniční investice a kolem 300 milionů na úvěry a půjčky, získané ruskými podniky v zahraničí.¹³ Je však nutné zdůraznit, že tato nepříznivá struktura byla do značné míry dána hospodářskými důsledky první světové války, v jejímž průběhu (do roku 1917) si ruská vláda půjčila od svých spojenců 6,7 miliardy rublů, tedy téměř o třetinu více než v celém předválečném období. V případě odečtení této částky od celkové výše ruského zahraničního dluhu, v předválečné struktuře zahraničních investic budou stále více než dvojnásobně převládat dluhy ruské vlády (4,7 miliardy rublů) nad investicemi do reálného sektoru ruské ekonomiky (2,3 miliardy).

Jak je vidět, větší část zahraničního kapitálu, investovaného v carském Rusku, měla podobu státního dluhu, nikoli přímých investic do ruského průmyslu, což značně limitovalo jeho význam pro rozvoj ruského hospodářství. To však neznámá, že zahraniční úvěry nehrály žádnou roli v ruské industrializaci. Na přelomu 19. a 20. století více než polovina všech úvěrů, získaných ruskou vládou v zahraničí, byla použita na výstavbu železniční sítě.¹⁴ Podle některých odhadů do roku 1900 pomocí zahraničního úvěrového kapitálu byla uhrazena stavba 35 tisíc km ruských železnic neboli 70 % jejich tehdejší celkové délky.¹⁵ Tyto kapitály tedy nakonec byly investovány do ruského průmyslu, který vyráběl koleje, lokomotivy a jiné železniční zařízení, a do rozvoje ruské dopravní infrastruktury vůbec. Zahraniční úvěry také sehrály rozhodující roli v procesu přípravy měnové reformy z roku 1897, která probíhala po dobu téměř 15 let (od poloviny 80. let). V letech 1885–1897 si ruská vláda půjčovala v zahraničí v průměru 49 milionů rublů ročně, z nichž 33 milionů (67 %) bylo použito na nákup měnového zlata a zahraničních pevných valut, tedy na vytváření státních devizových a zlatých rezerv, dostatečných pro zajištění kursovní parity mezi rublem a zlatem. Celkové ruské zásoby zlata a deviz do roku 1897 vzrostly na 860 milionů rublů, z nichž téměř polovina (425 milionů) byla vypůjčena v zahraničí.¹⁶ Zbývající část úvěrů však byla použita na krytí schodku státního rozpočtu a vojenské výdaje, což lze považovat za nepříliš efektivní využití zahraničního kapitálu.

¹³ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 378.

¹⁴ Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii (koněc XIX v. – 1908)*, Moskva 1984, s. 168.

¹⁵ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, Moskva 1990, s. 10.

¹⁶ Gregory P. R., *Before command*, s. 73.

Hlavní příčina nárůstu zahraničního dluhu carského Ruska spočívala v nedostatečné vnitřní nabídce úvěrového kapitálu, která zase byla způsobena zaostalostí ruského trhu s dluhopisy a ruského bankovníctví obecně. Například v letech 1893–1900 příliv zahraničních úvěrů do ruského státního rozpočtu více než šestkrát převyšoval příliv domácích úvěrů, což vedlo k dominantnímu postavení zahraničního kapitálu v struktuře celkového státního dluhu Ruska.¹⁷ Ruská vláda získávala většinu zahraničních úvěrů prostřednictvím prodeje státních dluhopisů na mezinárodních finančních trzích. Zájem o ruské dluhopisy mezi zahraničními investory byl poměrně velký, hlavně kvůli vysokým úrokovým sazbám, které zajišťovaly věřitelům vysoké zisky. V letech 1895–1900 úrokové sazby ruských státních dluhopisů s dobou splatnosti 1 rok činily 7,8 %, zatímco v případě obdobných německých dluhopisů to bylo jen 3,3 %, v případě francouzských – 3 %. V letech 1908–1913 úrokové sazby ruských dluhopisů sice klesly na 5,1 %, avšak stále vynášely investorům více než německé nebo francouzské státní cenné papíry (4,8 %, respektive 3,2 %).¹⁸ Část zahraničních úvěrů ruská vláda získala také ve formě státních půjček od zahraničních vlád. Až do konce 80. let 19. století hlavním poskytovatelem státních půjček bylo Německo, avšak politické neshody mezi dvěma státy vedly v roce 1887 k zastavení vydávání německých půjček ruské vládě, která se obrátila s žádostí o úvěry na Francii, jež se stala největším věřitelem Ruska do roku 1914. Jak již bylo uvedeno výše, k prudkému nárůstu ruského zahraničního dluhu došlo v průběhu první světové války. Ruská účast v ní značně překračovala finanční a hospodářské možnosti země. Většinu zahraničních úvěrů v tomto období Rusko získalo ve formě státních půjček od britské vlády, na kterou připadalo 5,8 miliardy rublů z celkových 6,7 miliardy rublů zahraničních válečných úvěrů.¹⁹ Tyto finance byly určeny výhradně na nákup zbraní a vojenského materiálu (nejčastěji v samotné Británii) a na

¹⁷ Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii*, s. 167–168.

¹⁸ Gregory P. R., *Before command*, s. 75. Ruské dluhopisy se však zdaleka nevždy těšily velké poptávce na mezinárodních trzích. Například po vojenské porážce od Japonska v roce 1905 hodnota ruských cenných papírů značně klesla, zatímco úrokové sazby prudce vzrostly. Ruská vláda naléhavě potřebovala finanční prostředky pro krytí vzniklého v důsledku války rozpočtového deficitu, avšak dlouho nemohla najít zájemce o své dluhopisy. Až na konci roku 1906 se jí podařilo získat syndikovaný úvěr od skupiny západoevropských bank ve výši 845 milionů rublů, a to údajně za pomoci uplácení francouzského tisku, které měl lobovat za ruské zájmy v evropských finančních kruzích. (Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 390.)

¹⁹ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 189.

splacení existujících zahraničních dluhů. V polovině roku 1917 Rusko mělo druhý největší státní dluh na světě a vydávalo na jeho splacení více finančních prostředků než kterákoli jiná země, což se stalo jednou z příčin kolapsu ruských státních financí.²⁰

Přestože přímé zahraniční investice činily menší část celkového objemu přílivu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky, jejich význam pro hospodářský pokrok carského Ruska v mnoha ohledech byl dokonce větší, než tomu bylo v případě úvěrů. Tento význam spočíval především v moderních technologiích a manažerských dovednostech, které ruským firmám a podnikatelům často chyběly a které mohly být zavedeny do ruské ekonomiky pouze zahraničními investory. Navíc zahraniční kapitál ve formě přímých investic, který patřil výhradně do soukromého sektoru ekonomiky, byl nepochybně využíván mnohem efektivněji než zahraniční úvěry, nakládání s kterými vždy bylo záležitostí státu. Svědčila o tom i vzrůstající konkurence na ruském trhu, která vytvářela dodatečné stimuly pro posílení výkonnosti ruského průmyslu. V roce 1899 ministr financí Witte v tajné zprávě, adresované carovi Mikuláši II., psal: „Příliv zahraničního kapitálu je jediná cesta, jak zajistit, aby náš průmysl byl schopen zásobovat Rusko dostatečným množstvím levných výrobků. Každá nová vlna kapitálu přicházející ze zahraničí sráží dolů nesmírně vysoké zisky, na které naši monopolističtí podnikatelé jsou zvyklí a nutí je usilovat o stejné zisky prostřednictvím technických zdokonalení výroby, což vede k poklesu cen na trhu.“²¹ Ne všechny ruské podniky se dokázaly přizpůsobit novým podmínkám a obstát v konkurenci se zahraničními firmami, což se týkalo především malých a středně velkých podniků, které neměly dostatek prostředků k masivním investicím a musely buď zkrachovat nebo stát se objektem převzetí ze strany velkých firem a koncernů. Proces vlastnické konsolidace, který probíhal v ruském průmyslu od přelomu 19. a 20. století a vedl k spojení podniků do velkých odvětvových uskupení (syndikátů), byl tedy v neposlední řadě zásluhou zahraničních investorů. Zahraniční podnikatelé navíc velkou mírou přispěli k vytvoření a rozvoji celé řady klíčových průmyslových odvětví, především strojírenských, která před jejich příchodem do Ruska byla buď velmi zaostalá, nebo zcela chyběla.

²⁰ Ibidem, s. 174.

²¹ Mackay J. P., *Pioneers for Profit: Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization 1885–1913*. Chicago–London 1970, s. 11.

Přestože k největšímu nárůstu v přílivu zahraničního kapitálu do Ruska začalo docházet až v 90. letech 19. století a zvláště po zavedení směnitelnosti rublu za zlato v roce 1897, řada velkých investičních projektů na ruském trhu byla zahraničními firmami uskutečňována už od 70. let. Odvětvová struktura zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky, stejně jako struktura jejich národního, respektive státního původu, byla v základních rysech zformována na konci 19. století a do roku 1917 se nedoznala zásadních změn. Z celkového objemu 2,242 miliardy rublů, investovaných do ruského průmyslu, sektoru služeb a obchodu do konce roku 1917, 834,3 milionu rublů neboli 38 % všech investic připadalo na těžební průmysl, 392,7 milionu (17 %) – na metalurgii a strojírenství, 259,4 milionu (11,5 %) – na stavebnictví a nemovitosti, 245,9 milionu (11 %) – na bankovníctví a pojišťovnictví, 192,5 milionu (9 %) – na textilní průmysl, 83,5 milionu (4 %) – na chemický průmysl, 80,7 milionu (3 %) – na maloobchod, 37,3 milionu (1,5 %) – na potravinářský průmysl, 31,4 milionu (1,5 %) – na papírenský průmysl, 26,6 milionu (1 %) – na dopravu a zbyvajících 58,3 milionu (2,5 %) připadalo na těžbu dříví a na zemědělství.²² Národní (státní) příslušnost zahraničních investic v Rusku byla následující: Francie – 730 milionů rublů (32 % všech investic), Velká Británie – 507 milionů (22 %), Německo – 441 milionů (19,7 %), Belgie – 321 milionů (14,3 %), USA – 117 milionů (5,2 %), Holandsko – 36 milionů (1,6 %), Švýcarsko – 33 milionů (1,5 %), Švédsko – 23 milionů (1,1 %); na dalších 5 státech připadalo méně než po 1 % celkového objemu zahraničních investic.²³

Postavení zahraničního kapitálu v ekonomice carského Ruska bylo poměrně významné. Tento význam byl dán jednak vysokou ekonomickou efektivitou zahraničních podniků, které používaly velmi kvalitní a výkonná výrobní zařízení a moderní manažerské postupy při organizaci výroby a odbytu zboží, jednak celkovým výrazným kvantitativním zastoupením zahraničního kapitálu v ruské ekonomice. V roce 1880 podíl zahraničních investic na celkovém základním kapitálu ruských společností ještě nebyl velký a činil pouze 14 %, od 90. let 19. století však nárůst zahraničního kapitálu v ruské ekonomice začal předhánět nárůst domácího ruského kapitálu. V roce 1900 základní kapitál ruských akciových společností činil

²² Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 397. V těžebním průmyslu 32 % zahraničních investic připadalo na těžbu železné rudy, 30,5 % – na těžbu ropy, 19 % – na těžbu uhlí, zbytek pak na těžbu barevných kovů, včetně zlata.

²³ *Ibidem*, s. 310.

2 miliardy rublů, z nichž 762 milionů připadalo na zahraniční investice, které tedy tvořily již 38 % celkového základního akciového kapitálu. V roce 1914 postavení zahraničního kapitálu v ruské ekonomice bylo ještě silnější; celkový základní kapitál ruských podniků tehdy činil 4,3 miliardy rublů, přičemž podíl zahraničních investic dosáhl 1,9 miliardy rublů neboli 44 %.²⁴ Zahraniční společnosti rovněž měly velký podíl na nových kapitálových investicích do ruského průmyslu; v letech 1893–1914 tento ukazatel v průměru činil téměř 50 %.²⁵ Tyto statistické údaje svědčí o vysoké efektivitě a značné kapitálové vybavenosti podniků se zahraniční vlastnickou účastí, jejichž přínos pro hospodářský rozvoj Ruska na začátku 20. století byl téměř stejně velký, jako tomu bylo v případě domácího ruského kapitálu. Zahraniční investoři preferovali provozování v Rusku velkých podniků se značnými objemy obrátu, tržeb a zisků, což bylo charakteristickým rysem světové ekonomiky na začátku 20. století, kdy převládala tendence k co největší koncentraci výrobních kapacit a kapitálu v zájmu zvýšení rentability podnikání.

Přestože zahraniční kapitál v ruské ekonomice jako celku nepřevládá nad domácím ruským kapitálem, zahraničním investorům se podařilo dosáhnout rozhodujícího vlivu v některých klíčových odvětvích ruského hospodářství. Jedním z takových odvětví byla metalurgie, která tvořila hlavní pilíř tehdejšího evropského průmyslu. V roce 1913 66 % základního kapitálu ruských ocelářských podniků patřilo zahraničním investorům, přičemž v oblasti jižního Ruska, která byla centrem tehdejšího ruského ocelářství, jejich podíl činil 90 %.²⁶ Důležitým objektem expanze zahraničního kapitálu v ruské ekonomice se stal také ropný průmysl. Zahraniční investoři se již od 70. let 19. století prosazovali v tomto poměrně novém průmyslovém odvětví díky modernějším technologiím a větším zkušenostem s tímto druhem podnikání, než jaké měli ruští průmyslníci. V roce 1914 většina ruských ropných firem byla ovládána zahraničním kapitálem, na který připadalo 56 % celkové ruské těžby ropy a 75 % obchodu s ropnými produkty. Ropný průmysl přitom již tehdy patřil mezi klíčová odvětví ruské ekonomiky, neboť byl třetím největším zdrojem příjmů ruského státního rozpočtu; navíc Rusko v té době bylo druhým největším světovým producentem této suroviny.²⁷ Dalším sektorem ruského hospodářství

²⁴ Ibidem, s. 377–378; OI P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*, s. 13.

²⁵ Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 37.

²⁶ Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v ruskoj promyšlennosti. Moskva–Leningrad 1931*, s. 62.

²⁷ Ibidem, s. 55.

s výrazným zastoupením zahraničního kapitálu bylo bankovníctví. Jak již bylo zmíněno, ruský sektor finančních služeb byl velmi slabě rozvinut a nebyl s to uspokojit rychle rostoucí poptávku po úvěrech jak ze strany ruské vlády, tak ze strany ruského průmyslu. Výsledkem této převahy poptávky nad nabídkou byly na evropské poměry velmi vysoké procentní sazby na ruském úvěrovém trhu, což poskytovalo zahraničním bankám příležitost k dosažení mimořádně vysokých zisků z poskytování úvěrů ruským podnikatelským subjektům. V roce 1914 v Moskvě a Petrohradě průměrné roční úrokové sazby činily 14–18 %, v provinčních ruských městech pak sazby dosahovaly až 30 %, zatímco například v Berlíně ve stejné době ceny bankovních úvěrů byly na úrovni 6–10 %, v Paříži – 7 %, v Bruselu – 5–6 %.²⁸ Podobné rozdíly v ziskovosti úvěrové činnosti logicky vedly k vstupu na ruský trh nejvýznamnějších evropských bankovních domů, kterým v roce 1914 patřilo 43 % základního kapitálu 18 největších ruských bank, přičemž v některých klíčových ruských bankách, jako například v Rusko-Asijské bance, Sibiřské bance nebo Řižské Komerční bance, zahraniční investoři vlastnili kontrolní balíky akcií.²⁹ Dalšími oblastmi dominance zahraničního kapitálu byla průmyslová odvětví s vysokou technologickou náročností výroby, jako například chemický, elektrotechnický nebo automobilový průmysl, jejichž vznik a rozvoj v Rusku byl v převážné míře zásluhou evropských a amerických firem.

Jako první své aktivity v Rusku začaly rozvíjet britské společnosti, a to již od 60. let 19. století. V této době Velká Británie byla nejindustrializovanější zemí na světě, což znamenalo vysokou technickou vyspělost místního průmyslu na jedné straně a přebytek kapitálu a výrobních kapacit v důsledku nasycení vnitřního trhu na straně druhé. Rusko se svým nerozvinutým průmyslem a rostoucí vnitřní poptávkou (což předpokládalo velmi malou konkurenci na vnitřním trhu a mimořádně vysoké zisky) představovalo pro britské firmy jedno z nejzajímavějších míst pro využití jejich technologií a kapitálů. Hlavním objektem zájmů britských investorů v Rusku se staly zásoby nerostných surovin. V ruském těžebním průmyslu britský kapitál zaujímal vedoucí postavení mezi zahraničními investory, připadalo na něj 59 % všech přímých zahraničních investic do tohoto odvětví v letech 1910–1914 (na francouzské investory připadalo 30 %, na

---

²⁸ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 185.

²⁹ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chožajstva SSSR*, s. 361.

belgické – 6 %).³⁰ Zvláště aktivní britští investoři byli v ropném průmyslu, kde nakonec získali dominantní postavení nejen mezi zahraničními, ale i mezi ruskými podnikateli. Od 70. let 19. století britské firmy prováděly na Kavkaze aktivní skupování menších ropných podniků, které pak sjednocovaly do holdingových společností. Na začátku 20. století britské společnosti „Baku Russian Petroleum Company“, „Stewart-Gladstone“ a další již kontrolovaly většinu ropných ložisek v okolí Baku a Grozného. V roce 1912 britsko-holandský koncern „Royal Dutch/Shell“ odkoupil všechna ruská aktiva v oblasti ropného průmyslu od francouzské finanční skupiny „Rothschild“ a stal se tak druhou největší ropnou společností v tehdejší Rusku. Další oblastí působení britských investorů v Rusku byla těžba uhlí a železné rudy a ocelářství. V dubnu 1869 britský průmyslník John Hughes uzavřel s ruskou vládou koncesní smlouvu o využití ložisek uhlí a stavbě továrny na výrobu železničních kolejí v Jekatěrinoslavské gubernii. V polovině 70. let zde jeho společnost „Hughes' New Russia Steel Company“ zahájila průmyslovou těžbu uhlí a rudy a v roce 1880 uvedla do provozu největší v tehdejší Rusku ocelářský podnik. Tento region, jehož administrativním centrem se stalo město Juzovka (dnes Doněck) a který později začal být označován jako Doněcká uhelná pánev neboli Donbas, dodnes zůstává jedním ze světových center těžkého průmyslu.

Francouzské nadnárodní společnosti začaly pronikání do Ruska o něco později než britské, ale na konci 19. století již zaujaly vedoucí pozice mezi zdejšími zahraničními investory. Vývoz francouzského kapitálu do Ruska stimulovala mimo jiné stagnace francouzské ekonomiky z poslední třetiny 19. století, která omezila investiční příležitosti francouzských firem na domácím trhu. Do roku 1914 Francie poskytla ruské vládě 80 % všech zahraničních úvěrů a 32 % zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky a stala se tak největším dovozcem kapitálu do Ruska.³¹ Většina francouzských přímých investic směřovala do těžkého průmyslu, který byl základním odvětvím tehdejšího světového hospodářství a jehož urychlený rozvoj byl nejdůležitějším faktorem ruské industrializace. V roce 1900 francouzský kapitál vlastnil 9 z 16 těžařských podniků působících v Donbasu, které těžily 38 % uhlí v tomto regionu; v Dombrovské uhelné pánvi v Carství Polském podíl francouzských společností na místní produkci

---

³⁰ Ol P., *Inostrannyje kapitaly v narodnom chozjajstve dovojennoj Rossii*, s. 32.

³¹ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 378.

činil 41 %.³² Francouzští investoři se snažili prosadit se i v ruském ropném průmyslu, ale nebyli v tom příliš úspěšní. V roce 1898 finanční skupina „Rothschild“ spolu s Petrohradskou Mezinárodní bankou založila ropnou společnost „Mazut“, která však musela čelit silné konkurenci ze strany britských společností a nakonec byla nucena odprodat Britům všechna svá aktiva. Mnohem úspěšněji se vyvíjelo podnikání francouzských investorů v oblasti ruského bankovníctví. Francouzské bankovní domy „Société Générale“, „Paribas“ a „Crédit Lyonnais“ byly nejdůležitějšími zahraničními bankami na ruském trhu a jedněmi z největších poskytovatelů úvěrů v ruském bankovníctví. Francouzský kapitál měl významné postavení také v oblasti dopravního strojírenství. Například francouzská společnost „Bouhey“ spolu s Petrohradskou Komerční bankou na začátku 90. let zřídila „Ruskou společnost pro stavbu lokomotiv“, která se výrazně podílela na výstavbě vozového parku pro vznikající ruskou železniční síť. Jak je vidět, francouzské společnosti při rozvíjení svých aktivit v Rusku často spolupracovaly s místními podnikatelskými strukturami, což mělo přispět k snížení investičních rizik jejich projektů na tamějším trhu.

Německý kapitál začal aktivně pronikat do Ruska koncem 19. století v důsledku velmi vysokých až prohibičních cel, uvalených ruskou vládou na dovoz většiny německých výrobků. Hlavním odvětvím působení německých investorů na ruském trhu byl elektrotechnický průmysl, který se vyznačoval minimální konkurencí ze strany domácích výrobců a vysokým odbytem výrobků kvůli rostoucí poptávce. V roce 1900 6 z 10 ruských akciových společností, činných v oblasti elektrotechniky, bylo ovládáno německými koncerny „Helios“, „Farbwerke“ a „Siemens“.³³ V roce 1913 podíl německých investorů na základním kapitálu ruských firem v tomto odvětví činil 85 %, v plynovém průmyslu pak 70 %, v chemickém – 40 %.³⁴ Rozšíření německého podnikání v těchto odvětvích bránil především nedostatek kvalifikovaných pracovních sil, které často musely být dováženy z Německa. Významné postavení na ruském trhu zaujímaly také německé banky. Například „Deutsche Bank“ v Rusku nejen prováděla aktivní úvěrovou činnost, ale také přímo ovládala několik významných místních ocelářských podniků. Znepokojení ruské vlády vyvolávala skutečnost, že němec-

---

³² Bovykin V., *Formirovanije finansovogo kapitala v Rossii*, s. 181.

³³ Ibidem, s. 182.

³⁴ Levin I., *Germanskije kapitaly v Rossii*. Petrograd 1918, s. 64–65.

ký kapitál se nejčastěji usazoval v západních příhraničních regionech Ruské říše, kde navíc žila početná německá menšina.³⁵

Výrazné zastoupení mezi zahraničními investory měly také belgické společnosti. Na konci 19. století se Belgie, stejně jako Velká Británie, začala potýkat s přeindustrializovaností své ekonomiky, což nutilo belgické firmy hledat investiční příležitosti v zahraničí. Hlavní odvětvovou specializací belgických společností byl těžký průmysl, jehož rozvoj na konci 19. století nejintenzivněji probíhal právě v Rusku. V roce 1897 belgický koncern „Cockerill“ na základě koncesní smlouvy s ruskou vládou zprovoznil nedaleko Jekatěrinoslavu (dnes Dněpropetrovsk) jeden z největších ocelářských komplexů v Rusku. Na začátku 20. století belgické firmy získaly dominantní postavení v oblasti městské dopravy, jejíž všestranný rozvoj v ruských městech zajišťovaly prostřednictvím dodávek vozového parku tramvají a přímého provozování městských dopravních podniků, které plně ovládaly v 25 z 55 největších ruských měst.³⁶

Nejobtížnější postavení na ruském trhu mezi zahraničními investory měly americké firmy. V druhé polovině 19. století Spojené státy procházely aktivní fází industrializace, a americké společnosti tehdy měly dostatek příležitostí pro zhodnocení svých kapitálů v rámci domácí ekonomiky. Do Ruska Američané začali pronikat až na začátku 20. století, kdy místní trh již byl do značné míry saturován ruskými a západoevropskými investory, kteří představovali silnou konkurenci pro všechny nově přichozí podnikatelské subjekty. Největší kapitálová přítomnost amerických společností v Rusku byla zaznamenána v strojírenském průmyslu. Například společnost „Harvester“ se zabývala výrobou zemědělské techniky, která sice byla pro ruské zaostalé zemědělství velmi potřebná, ale zdaleka nevždy cenově odpovídala finančním možnostem místních rolnických hospodářství. Společnost „Singer“ se zase specializovala na dodávky technologií pro ruský lehký průmysl, především šicích strojů a zařízení pro textilní podniky. Elektrotechnickému koncernu „Westinghouse“ se nepodařilo samostatně se prosadit na ruském trhu, a firma proto byla nucena v roce 1901 vstoupit do kartelu za účasti německého „Siemense“ a „Všeruské elektrotechnické společnosti“, který se zabýval výrobou zařízení pro provoz městských tramvají. Mnohem úspěšněji na ruském trhu působila společnost „Bell

³⁵ Do roku 1914 66 % všeho německého kapitálu, dovezeného do carského Ruska, bylo investováno v Carství polském a v pobaltských guberniích. (Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 36.)

³⁶ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatelstvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, s. 230.

Telephone“, která do roku 1914 zavedla telefonické spojení ve většině velkých měst Ruska.

Přítomnost zahraničního kapitálu v ekonomice carského Ruska ovšem měla nejen ekonomickou, ale i politickou stránku. Je sice nepochybné, že existence dobrých politických vztahů mezi jednotlivými státy je nezbytná pro plnohodnotný rozvoj mezinárodních ekonomických vztahů, jejichž důležitou součástí se koncem 19. století staly zahraniční investice. Na druhou stranu však zdaleka ne ve všech případech lze prokázat bezprostřední souvislost mezi stavem bilaterálních politických vztahů mezi státy a úrovní jejich ekonomické kooperace, pokud ovšem tyto státy nejsou ve válečném stavu nebo udržují diplomatické styky. Sovětská historiografie při posuzování poměru ruské vlády k zahraničním investorům kladla velký důraz na příslušnost těchto investorů k státům Dohody nebo Trojspolku. Převaha „dohodových“ přímých zahraničních investic v ruské ekonomice (69,5 %) nad „trojspolkovými“ (20 %) byla dávana do přímé souvislosti se zahraničně politickou orientací carského Ruska od poloviny 19. století do první světové války.³⁷ Ve skutečnosti se soukromé podnikatelské subjekty při rozhodování o umístění svých kapitálů do určitých zemí řídí spíše potenciální výnosností svého podnikání na tamějších trzích než aktuální mezinárodně politickou situací. Například společnosti z Velké Británie v 60.–70. letech 19. století investovaly v Rusku více než firmy z jakékoli jiné země, ačkoli rusko-britské vztahy v tomto období byly mimořádně napjaté kvůli střetům geopolitických zájmů těchto států na Balkáně a ve Střední Asii. Politické sblížení Ruska s Francií a současné ochlazení vztahů s Německem v 80.–90. letech mohlo mít jen vedlejší vliv na národní strukturu zahraničních investic v ruské ekonomice v tomto a nadcházejícím období. Kvantitativní převaha francouzských přímých investic nad německými byla dána v první řadě rozdíly v odvětvové specializaci investorů z těchto zemí, neboť německé podniky se vyznačovaly vysokou technologickou náročností výroby, na kterou ruská ekonomika z řady důvodů nebyla zcela připravena, zatímco Francouzi se zaměřovali hlavně na již vžitá v Rusku odvětví – těžbu surovin a bankovníctví. Ruská vláda navíc uplatňovala stejný přístup k zahraničnímu kapitálu ze všech zemí a žádným způsobem nediskriminovala jedny investory na úkor druhých. Situace se změ-

---

³⁷ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 310. Jedná se o národní strukturu zahraničních investic do reálného sektoru ruské ekonomiky do roku 1917.

nila až za první světové války, kdy v červnu 1915 byl schválen zákon opravňující ruskou vládu k likvidaci obchodních a průmyslových podniků, vlastněných občany „nepřátelských států“, tedy především Německa a Rakouska-Uherska. Bylo zjištěno celkem 611 takových podniků, z nichž však bylo skutečně zlikvidováno jen 30, zbytek byl buď znárodněn, nebo převeden do vlastnictví jiných investorů.³⁸

Na rozdíl od zahraničních investic do reálného sektoru ekonomiky, které spadaly do relativně nezávislé na vládní politice soukromé hospodářské sféry, státní úvěry a půjčky byly důležitým nástrojem zahraniční politiky velmocí, a systém jejich udělování často měl mnohem blíže právě k politice než k ekonomice. Například rozhodnutí Německa o zastavení udělování úvěrů ruské vládě z roku 1887 (tzv. Lombardverbot) bylo nepochybně motivováno snahou kancléře Bismarcka získat politické ústupky ze strany Ruska (částečně to měla být také odvěta za protekcionistickou obchodní politiku ruské vlády). Toto opatření však mělo přesně opačný výsledek – ruská vláda se obrátila na Francii, která půjčky poskytla, čímž vznikly předpoklady k posílení rusko-francouzských politických vztahů. Přílišná jednostranná zahraniční zadluženost však může potenciálně způsobit oslabení politických pozic státu-dlužníka vůči státu-věřiteli, což v průběhu první světové války pocítilo i Rusko, které muselo čelit otevřenému tlaku ze strany dohodových mocností na setrvání v protiněmecké koalici i přes velké ztráty na životech a rozvrat ekonomiky.

Ekonomickým a politickým významem zahraničního kapitálu pro carské Rusko se zabývala řada tehdejších ruských ekonomů. Převážná většina ruské odborné veřejnosti příliv zahraničních investic vítala, někdy však s podstatnými výhradami. Například známý ruský ekonom a statistik Finn-Jenotajevskij poukazoval na prospěšnost zahraničního kapitálu pro celý ruský průmysl: „Rozvoj průmyslu prostřednictvím zahraničního kapitálu dal podnět k vzniku celé řady nových odvětví, vytvořených již pomocí domácího kapitálu, podnítil rozvoj měst a rozšíření vnitřního trhu.“ Zahraniční úvěry, použité na nevýrobní účely, však podle něj měly „pro zemi záporné následky.“³⁹ Opačný postoj vůči zahraničnímu kapitálu zaujímal další ruský ekonom Voronov: „Činnost zahraničních podniků nemá příznivý význam pro stát ani pro národní hospodářství Ruska.“ Podle něj se

³⁸ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyje investicii v Rossii*, s. 31.

³⁹ Finn-Jenotajevskij A., *Sovremennoje chozjajstvo Rossii*, Izdatel'stvo Semjonova, Sankt-Peterburg 1911, s. 481, 485.

Rusko „může obejít bez zahraničních podniků, ale bez zahraničních úvěrů vystačí jen těžko.“ Voronov také navrhoval aktivnější přístup vlády k regulaci zahraničních investic v ruské ekonomice.⁴⁰ Tento postoj rozhodně nesdílel další ekonom Migulin: „O překážení zahraničnímu kapitálu v přílivu do Ruska v jakékoli formě nemůže být ani řeči, pokud chceme sledovat cestu rychlého ekonomického rozvoje.“ Současně však Migulin byl proti převzetí zahraničními firmami existujících ruských podniků a podporoval jen výstavbu nových podniků na „zelené louce“ za pomoci zahraničního kapitálu.⁴¹ Příliv zahraničního kapitálu do Ruska podporoval i ekonom Isajev, který jinak byl zastáncem socialistických forem hospodaření: „Vytváření překážek na cestě přirozeného pohybu kapitálu nepřinese zemi žádné výhody, ale může ji připravit o zisky, kterých by jinak mohla dosáhnout.“⁴²

Zatímco sovětská historiografie zveličovala politický význam zahraničního kapitálu pro carské Rusko, současná západní historiografie zase má tendenci přeceňovat jeho ekonomický význam. Například americký historik Richard Pipes zdůrazňuje slabost vnitřních ruských zdrojů hospodářského rozvoje: „Velký vzmach ruské průmyslové výroby v 90. letech 19. století (...) nebyl ani tak výsledkem vnitřního ruského hospodářského rozvoje, jako spíše důsledkem přenesení západoevropských peněz, techniky a především řízení do ruského prostředí.“⁴³ Americký historik Fred Carstensen tvrdí, že ruská společnost nebyla schopna produkovat schopné odborníky v oblasti podnikání, a zahraniční investoři proto byli nuceni stále řídit své podniky v Rusku pomocí zahraničních manažerských kádřů, zatímco ve většině evropských zemí zahraniční podniky byly spravovány cizinci jen na počátečním stadiu jejich existence, a po několika letech jejich vedení přebírali domácí manažeři. Nedostatečnou kvalitu lidského kapitálu, na němž byl postaven západní kapitalismus, Carstensen vysvětluje celkovou slabostí ruské střední třídy, která nebyla schopna působit jako stabilizační prvek ruské společnosti a umožnila tak lehké vítězství bolševiků v roce 1917.⁴⁴ Závěry amerických badatelů však zpochybňuje ruský historik Valerij Bovykin, podle kterého v roce 1898 zahraniční odborníci tvořili jen 8,5 % všech strojních inženýrů a 7,1 % všech ředitelů a administrativních pracovníků ruských průmyslových

---

⁴⁰ Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 185.

⁴¹ Ibidem, s. 186.

⁴² Isajev A., *Mirovoje chozjajstvo*, Izdatelstvo Cinzerlinga, Sankt-Petěrburg 1910, s. 413.

⁴³ Pipes R., *Rusko za starého režimu*. Praha, Argo 2004, s. 270.

⁴⁴ Carstensen F. V., *American Multinational Corporations in Imperial Russia*, s. 248.

podniků. Zahraniční kapitál tedy nepochybně sehrál významnou roli v rozvoji ruského průmyslu, avšak „využití zahraničních výrobních zkušeností v Rusku zajišťoval nikoli zahraniční, ale místní lidský kapitál.“⁴⁵

Zahraniční kapitál v ekonomice SSSR

Říjnová socialistická revoluce roku 1917 vedla k dramatické změně směru sociálně-ekonomického vývoje v Rusku, která zasáhla všechny subjekty dosavadního hospodářského systému včetně zahraničních investorů. Bolševická ideologie zakládající se na odmítání soukromého vlastnictví a odstranění „buržoazních“ společenských vrstev neponechávala, jak se zpočátku zdálo, žádný prostor pro další působení zahraničních investorů na ruském trhu. Sovětská vláda navíc zaujala vyloženě nepřátelský postoj vůči zahraničnímu kapitálu v ruské ekonomice, který považovala za projev politické závislosti Ruska na kapitalistických státech. V lednu 1918 sovětská vláda zvláštním dekretem anulovala všechny dluhové závazky Ruska vůči zahraničním věřitelům, jak státním, tak soukromým, s tím, že se necítí vázána dluhy, za jejichž vznik je zodpovědná carská a prozatímní vláda.⁴⁶ Na jaře 1918 byl zahájen rozsáhlý proces znárodnování velkých průmyslových podniků, který byl z větší části dokončen v říjnu téhož roku, přičemž podniky, vlastněné zahraničními investory, byly znárodněny mezi prvními. Vzhledem k probíhající občanské válce zahraniční investoři byli nuceni ukončit svou činnost také na těch ruských územích, která nebyla pod kontrolou sovětské vlády.

Nastolení bolševické vlády však neznamenalo konec působení zahraničních investorů v Rusku. Původní ostře odmítavý přístup bolševiků vůči

⁴⁵ Bovykin V. (ed.), *Inostrannoje predprinimatel'stvo i zagraničnyj kapital v Rossii*, s. 315.

⁴⁶ Otázka anulovaných dluhů carské a prozatímní vlády po několik příštích desetiletí byla jedním z důležitých problémů zahraniční politiky sovětské a pak ruské vlády, která musela čelit požadavkům na urovnání všech dluhových závazků Ruska z období před rokem 1918. Již v dubnu 1922 tento problém byl vyřešen ve vztahu k Německu, s nímž se SSSR v rámci Rapallské smlouvy dohodl na vzájemném prominutí všech dosavadních dluhů. S vládou Velké Británie podobná smlouva byla uzavřena až v červenci 1986. Nejobtížněji se vyvíjela jednání s Francií, která požadovala finanční odškodnění svých soukromých investorů za znehodnocené dluhopisy carské vlády. V červnu 1997 mezi Francií a Ruskou federací byla uzavřena dohoda o vzájemném prominutí mezivládních dluhů, vzniklých před 7. listopadem 1917, a odškodnění francouzských soukromých věřitelů ve výši 400 milionů dolarů, které byly ruskou vládou plně spláceny do roku 2001.

zahraničnímu kapitálu z prvních měsíců jejich vlády záhy byl značně zkorigován pod vlivem reálií ekonomické situace, v níž se země ocitla v důsledku dvou válek a ideologicko-hospodářských experimentů, jakým byl válečný komunismus. V roce 1921 objem ruské průmyslové výroby činil 1/5 úrovně z roku 1917 a 13 % úrovně z roku 1913, přičemž například produkce těžkého průmyslu dosahovala jen 2 % předválečného stavu.⁴⁷ Obnova zdevastované ruské ekonomiky si vyžadovala značné kapitálové investice, jejichž realizace však byla velmi problematická vzhledem k špatnému stavu státních financí a absenci soukromých investorů. K překonání této situace v březnu 1921 byla vyhlášena tzv. Nová ekonomická politika (NEP), která vytvořila v sovětské ekonomice rozsáhlý soukromý sektor, avšak vytvářením podmínek pro příliv zahraničního kapitálu do země se sovětská vláda začala zabývat mnohem dříve. Již 29. července 1918 Radou lidových komisařů byly vydány „Teze o podmínkách zapojení zahraničního kapitálu do sovětského hospodářství“, které měly vytvořit právní základ pro účast zahraničních investorů na obnově sovětské ekonomiky. Jedinou formou činnosti zahraničního kapitálu v sovětském Rusku měla být koncese, respektive koncesní smlouvy, na jejichž základě se měly provádět zahraniční investice do výstavby nových průmyslových podniků. Takto vzniklé podniky měly prodávat část své produkce sovětské vládě za tržní ceny, se zbytkem výrobků pak mohly nakládat podle vlastního uvážení. Teritoriální rozložení koncesních podniků přitom nemělo vytvářet sféry vlivu zahraničních mocností na území Ruska. Toto opatření sovětské vlády však nemělo naději na realizaci vzhledem k tomu, že dohodové mocnosti již v březnu 1918 zahájily intervenci proti bolševické vládě a vyhlásily obchodní blokádu sovětského Ruska, které se tak ocitlo v mezinárodní izolaci. Podle pozdějších závěrů ruských historiků návrh koncesních smluv vůči zahraničním mocnostem, s nímž bolševici přišli v červenci 1918, nebyl motivován ani tak ekonomickými zájmy sovětské vlády, jako spíše její snahou „udobřit“ Dohodu za uzavření separátního míru s Německem, znárodnění zahraničního majetku a anulování zahraničních dluhů carské vlády.⁴⁸

Podmínky pro realistický přístup k problému zapojení zahraničního kapitálu do sovětské ekonomiky vznikly na začátku roku 1920, kdy doho-

---

⁴⁷ Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia*, s. 67.

⁴⁸ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 43–44.

dové mocnosti stáhly z území sovětského Ruska své intervenční jednotky a ukončily obchodní blokádu země. Sovětská vláda se proto vrátila k otázce poskytování koncesí zahraničním investorům, kteří se měli stát důležitým zdrojem kapitálu, nutného pro hospodářskou rekonstrukci země. 23. listopadu 1920 Rada lidových komisařů schválila usnesení „O obecných ekonomických a právních podmínkách koncese“, které vytvořilo legislativní základnu pro zapojení zahraničních investorů do sovětské ekonomiky „za účelem obnovení a posílení výrobních sil Republiky a celého světového hospodářství.“⁴⁹ Usnesení zavádělo dva druhy koncese pro působení zahraničního kapitálu – čistou a smíšenou koncesi. Čistá koncese předpokládala pronájem zahraničním investorům státního majetku, včetně pozemků, za účelem organizace průmyslové výroby nebo výstavby infrastruktury na území Ruska. Tento druh koncese zajišťoval investorům značnou samostatnost v jejich hospodářské činnosti, chránil je před přímými zásahy sovětské vlády do správy koncesních podniků, a proto o něj měli největší zájem. Smíšená koncese rovněž spočívala v pronájmu investorům státního majetku, ovšem investice do organizace výroby byly rozděleny mezi zahraničními investory a sovětskou vládou, která tím získávala správní pravomoci ve vztahu ke koncesnímu podniku. Smíšená koncese tedy byla druhem společného podniku, který byl spravován státem a zahraničním investorem na základě rozdělení akciových podílů v tomto podniku. Koncesní smlouvy se zahraničními investory byly schvalovány Radou lidových komisařů a byly nadřazeny jiným legislativním aktům sovětského právního řádu. Smlouvy zahrnovaly údaje o předpokládaných objemech dovozu kapitálu ze zahraničí, podmínkách zdanění koncesních podniků, nomenklatuře a objemu plánované výroby a postupu při nakládání s finálními výrobky. Smlouvy byly uzavírány na dobu určitou, a po jejím vypršení základní kapitál koncesních podniků, stejně jako patenty a obchodní značky, které se k těmto podnikům vztahovaly, bez náhrady přecházely do vlastnictví sovětské vlády. V dubnu 1922 byl zřízen zvláštní vládní orgán, který měl na starosti uzavírání koncesních smluv a dohled nad koncesními podniky – Hlavní výbor pro záležitosti koncesí a akciových společností (Glavkoncesskom). Tento orgán rovněž prováděl základní výběr nabídek zahraničních investorů na organizaci koncesí s ohledem na priority hospodářské politiky sovětské vlády.

---

⁴⁹ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, Moskva-Leningrad 1928, s. 28.

První koncesní podnik za účasti zahraničního kapitálu byl zřízen již v létě 1921, stala se jím „Velká severní telegrafní společnost“, která zajišťovala telegrafní spojení severní Evropy s Čínou a Japonskem. V roce 1922 začal proces aktivního uzavírání koncesních smluv se zahraničními investory; zatímco v roce 1921 v platnosti bylo jen 5 smluv, v roce 1924 jich bylo již 55. V roce 1926 počet platných koncesních smluv v SSSR činil 82 a tím dosáhl maxima za celou dobu existence této právní normy. Do roku 1927 bylo uzavřeno celkem 163 smluv o koncesi mezi sovětskou vládou a zahraničními investory, což však zdaleka neodpovídalo potenciálnímu významu tohoto druhu podnikatelské činnosti. V letech 1921–1927 sovětská vláda obdržela od zahraničních investorů 2211 nabídek na založení v SSSR koncesních podniků, což znamená, že schváleno a realizováno bylo jen zhruba 7,5 % všech nabídek.⁵⁰

Důvodem tak opatrného přístupu sovětské vlády k uzavírání koncesních smluv mohla být přetrvávající nedůvěra vůči zahraničnímu kapitálu, jehož přítomnost v sovětském hospodářství byla do značné míry v rozporu s ideologickými postuláty komunistického režimu. Další důvod spočíval v rozporech mezi ekonomickými zájmy zahraničních investorů, kteří projevovali největší zájem o těžební odvětví, a sovětské vlády, která nebyla ochotna předávat do soukromých rukou nejvýnosnější podniky, například v oblasti ropného průmyslu, a usilovala o zapojení zahraničního kapitálu spíše do technologicky náročných strojírenských odvětví průmyslu. Svědčí o tom i odvětvová struktura koncesních podniků v letech 1921–1927. Nejvíce podniků se zahraniční kapitálovou účastí působilo v zpracovatelském průmyslu (36), ve sféře zahraničního obchodu působilo 34 podniků, v těžebním průmyslu – 26 podniků, v oblasti technické podpory pracovalo 24 podniků, v sektoru dopravy a spojů bylo 12 podniků, v zemědělství – 11, v dřevařském průmyslu – 7, v stavebnictví – 3 a v ostatních odvětvích fungovalo 10 koncesních podniků.⁵¹ V těžebních odvětvích přitom převládaly čisté koncese, zatímco v zpracovatelských odvětvích a v obchodě fungovaly hlavně smíšené koncese. Z celkového počtu platných koncesních smluv, který na konci roku 1927 činil 69, na čisté koncese připadalo 53 smluv, na smíšené – 16. Národní struktura zahraničních investic v roce 1927 podle počtu koncesních smluv byla následující: Německo – 16 koncesí, USA – 9,

---

⁵⁰ Ibidem, s. 43.

⁵¹ Ibidem, s. 44.

Británie a Japonsko – po 7, Polsko a Rakousko – po 5, Norsko – 4, Francie a Švédsko – po 3, na ostatní státy připadalo 10 koncesí. Podle objemu investovaného kapitálu však na prvním místě byla Británie (14,6 milionu rublů), kterou následovaly USA (12,3 milionu), Německo (7,1 milionu) a Švédsko (6,5 milionu); celkem do konce roku 1927 zahraničními firmami v rámci koncesí bylo investováno 52,2 milionu rublů.⁵² Hlavní příčinou převahy britského a amerického kapitálu byla skutečnost, že investoři z těchto zemí působily především v oblasti čistých koncesí, které vyžadovaly největší zahraniční investice do výroby.

Přestože zájem sovětské vlády o zahraniční investice do zpracovatelských, především strojírenských odvětví, byl velký, jeho naplnění komplikovaly technické vlastnosti zahraničních výrobků, které často neodpovídaly požadavkům sovětské ekonomiky. Například nabídky zahraničních automobilek „Ford“ a „Renault“ na organizaci v SSSR výroby nákladních aut byly zamítnuty kvůli technické nespolehlivosti západních vozů v podmínkách špatného stavu sovětské dopravní infrastruktury. Naopak úspěšně byla realizována smlouva o smíšené koncesi se švédským elektrotechnickým koncernem „AGEA“, který v roce 1927 zajistil výrobu zařízení pro elektrárny na elektrotechnickém závodě v Jaroslavl. Sovětská vláda také měla zájem o vytváření koncesních podniků v oblasti zahraničního obchodu, který přitom i v době NEPu byl předmětem státního monopolu. Pro sovětské úřady však nebylo vždy snadné navázat obchodní styky v zahraničí, a proto za tímto účelem byly zakládány společné podniky se zahraničními firmami, které zajišťovaly odbyt sovětského vývozu na západních trzích nebo pomáhaly s dovozem průmyslových technologií do SSSR. Například sovětsko-britský společný podnik „Russobrit“, založený v roce 1923, vyvážel do Velké Británie sovětské obilí, které bylo důležitým zdrojem devizových příjmů sovětského státního rozpočtu. Zvláštní kapitolu tvořila obchodní a technická spolupráce mezi SSSR a Německem ve 20. letech. Jedním ze společných podniků, které zajišťovaly tuto spolupráci, byla sovětsko-německá koncesní společnost „Bersol“, která v letech 1923–1927 prováděla na území SSSR vojenský výzkum mimo jiné v oblasti vojenského letectva, což umožňovalo Německu obcházet ustanovení Versailleské mírové smlouvy, která podobné aktivity Německu vysloveně zakazovala, a přitom poskytovalo sovětské armádě přístup k nejmodernějším vojenským technologiím.

---

⁵² Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v russkoj promyšlennosti*, s. 101.

Povolení k podnikání v oblasti těžebního průmyslu se podařilo získat jen nevelkému počtu zahraničních investorů, jejich postavení v sovětské ekonomice však vzhledem k převládajícím v tomto odvětví čistým koncesím bylo poměrně příznivé. Jedním z takových investorů byla britská společnost „Lena-Goldfield“, která působila v Rusku již před rokem 1917 a obnovila zde svou činnost na základě koncesní smlouvy z roku 1925. V letech 1926–1930 tato společnost těžila ve východní Sibiři až 10 tun zlata ročně, což činilo 30 % celkové tehdejší sovětské těžby tohoto cenného kovu.⁵³ Americká finančně-průmyslová skupina „Harriman & Co“ zase v letech 1925–1928 prováděla těžbu manganové rudy v Gruzii, připadala na ni 1/4 světové těžby této suroviny a 75 % jejího vývozu z SSSR.⁵⁴ V dřevařském průmyslu koncesní podniky vytvářely 27 % veškeré sovětské produkce a 20 % vývozu. V ropném průmyslu zastoupení zahraničních investorů bylo naopak zanedbatelné: do roku 1927 v tomto odvětví byly uzavřeny jen 2 koncesní smlouvy.⁵⁵

Přestože hospodářské výsledky většiny koncesních podniků byly uspokojivé, koncem 20. let sovětské úřady začaly postupné omezování činnosti zahraničních investorů v SSSR. Ještě v květnu 1928 přitom sovětská vláda schválila usnesení pod názvem „Základní opatření k zapojení zahraničního kapitálu do lidového hospodářství SSSR“, které poskytovalo zahraničním firmám působícím v oblasti koncesí rozsáhlé daňové a celní úlevy za účelem organizace vnitřní výroby některých deficitních komodit (například barevných kovů, strojírenských a papírenských výrobků), jež Sovětský svaz musel nakupovat v zahraničí. V rámci tohoto opatření byl vypracován koncesní plán, který předpokládal výstavbu nebo modernizaci za účasti zahraničního kapitálu kolem 100 průmyslových podniků, z nichž většina byla součástí prvního pětiletého hospodářského plánu. Zlomovým okamžikem pro sovětskou ekonomiku obecně a pro koncese zvláště se stalo plénum Ústředního výboru Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) z března – dubna 1929, které vyhlásilo faktický konec Nové ekonomické politiky a přechod k „urychlené socialistické výstavbě“, která spočívala v kolektivizaci zemědělství a intenzivní industrializaci, a to výhradně na základě státních kapitálových investic. V roce 1929 byl zastaven proces uzavírání nových koncesních smluv a byla zahájena likvidace již existujících konces-

⁵³ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, s. 67.

⁵⁴ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 97.

⁵⁵ Butkovskij V., *Inostrannyje koncessii v narodnom chozjajstve SSSR*, s. 62, 73.

ních podniků, ve většině případů ještě před vypršením řádné doby platnosti koncesí. V případě čistých koncesí sovětská vláda jednoduše vypovídala smlouvy se zahraničními investory, v případě smíšených koncesí investoři byli nuceni odprodávat své akciové podíly vládě. Řada zahraničních investorů v důsledku těchto opatření utrpěla značné finanční ztráty, neboť nestihla uhradit vlastní investice do výroby ze zisků koncesních podniků. Proces rušení koncesí ovšem neměl okamžitou povahu a probíhal postupně. Zatímco v roce 1928 v SSSR působilo 68 koncesních podniků, v roce 1929 jich bylo 59, v roce 1930 – 40, v roce 1931 – 28, v roce 1932 – 17. V roce 1936 v platnosti zůstávalo jen 5 koncesních smluv, poslední koncese byla zrušena až v srpnu 1946.⁵⁶ V prosinci 1937 byl zrušen Hlavní výbor pro koncese a většina jeho vedoucích činitelů byla zatčena.⁵⁷ Zahraniční kapitál byl po několik dalších desetiletí zcela vyloučen ze sovětského hospodářství.

Příčinu tak náhlé změny politiky sovětské vlády vůči koncesím a zahraničním investorům je třeba hledat v postojích Stalina, jehož vliv na hospodářskou politiku SSSR se na konci 20. let stal rozhodujícím. Autorem původní sovětské politiky vůči zahraničnímu kapitálu přitom byl Lenin, který prosadil jak poměrně liberální NEP, tak i zákon o koncesích z listopadu 1920. Leninův realistický přístup k ekonomické politice byl dán potřebou co nejrychlejší poválečné obnovy a rozsáhlé modernizace sovětského hospodářství, která byla neuskutečnitelná bez účasti soukromého kapitálu, včetně zahraničních investic. Například plán elektrifikace Ruska (GOELRO) z roku 1920, který byl jedním z prvních ekonomických programů sovětské vlády, počítal s celkovými investicemi do výstavby elektráren ve výši 17 miliard rublů, z nichž 6 miliard podle původních předpokladů mělo být získáno pomocí zahraničních úvěrů a koncesí.⁵⁸ Lenin byl přesvědčen o nezbytnosti zahraničního kapitálu pro rozvoj sovětské ekonomiky: „Bez koncesí nedokážeme splnit náš program elektrifikace, bez nich neobnovíme naše hospodářství ani za deset let.“ Rozpor mezi antikapitalistickou politikou bolševické vlády a účastí zahraničního kapitálu

⁵⁶ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 89–90.

⁵⁷ Funkci ředitele Hlavního výboru pro koncese v letech 1923–1929 postupně zastávali Pjatakov, Trockij, Kameněv a Ksandrov, tedy přední představitelé protistalinské „opozice“, kteří se nakonec všichni stali obětmi vnitrostranických čistek. Viz Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 85.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 46.

v sovětské ekonomice podle něj nebyl důležitý: „Koncese nejsou nebezpečné... Kapitalismus, který se rozvíjí tímto způsobem, se nachází pod kontrolou, a státní moc zůstává v rukou dělnické třídy a dělnického státu.“ Na 10. sjezdu Ruské komunistické strany (bolševiků) v březnu 1921 Lenin zase mluvil o jednotě světové ekonomiky a světového trhu, „kterému jsme podřízeni, s kterým jsme spojeni, a od kterého se nemůžeme odtrhnout“.⁵⁹ Leninův tolerantní postoj vůči zahraničnímu kapitálu Stalin rozhodně nedsílel. V červnu 1925 při svém vystoupení na Sverdlovské univerzitě Stalin byl dotázán, zda se Sovětský svaz může obejít bez pomoci zahraničního kapitálu. Stalin na to reagoval poukazem na zkušenosti carského Ruska, které již prošlo cestou „vyřidušských koncesí a vyřidušských půjček“ a tím „vlezlo do jařma polokoloniální existence“. Opakování těchto zkušeností v jakékoli podobě Sovětským svazem bylo podle něj zcela nepřijatelné.⁶⁰ Zlomení vlivu vnitrostranické opozice v roce 1929 umožnilo Stalinovi v plné míře uskutečnit vlastní představy o novém modelu ekonomického rozvoje SSSR, který spočíval v naprosté kontrole státu nad všemi hospodářskými procesy, včetně kapitálových investic, a neposkytoval žádný prostor pro instituci soukromého vlastnictví, která je nezbytnou podmínkou pro příliv přímých zahraničních investic.

Výsledky činnosti zahraničních investorů v sovětské ekonomice ve 20. letech sice byly většinou pozitivní, avšak jejich podíl na celkovém ekonomickém výkonu tehdejšího SSSR byl zanedbatelný. V letech 1926–1927, kdy koncese dosáhly největšího rozmachu, základní kapitál koncesních podniků činil pouze 0,57 % celkového základního kapitálu sovětských průmyslových podniků, zatímco podíl produkce koncesních podniků na celkovém objemu spotřeby průmyslových výrobků v SSSR dosahoval jen 1 %.⁶¹ Přesto koncese sehrály kladnou roli v procesu poválečné obnovy ruského hospodářství. Koncesní podniky přinesly ze zahraničí kapitály a technologie, kterých se sovětské ekonomice v té době krajně nedostávalo, a také přispěly do státní pokladny značnými finančními odvody ve formě daňových a nájemních poplatků nebo dividendových výplat. Navíc koncesní podniky pomáhaly sovětské vládě ušetřit na valutových výdajích za nákup v zahraničí moderních výrobních zařízení, která zahraniční investoři dováželi do SSSR na vlastní náklady a ponechávali je zde po vypršení platnosti konces-

⁵⁹ Ibidem, s. 52–53, 56.

⁶⁰ Ibidem, s. 68.

⁶¹ Eventov L., *Inostrannyje kapitaly v ruskoj promyšlennosti*, s. 101.

ních smluv. Zahraniční firmy také výrazně profitovaly na podnikání v SSSR v rámci koncesí. Průměrné čisté zisky zahraničních společností ve vztahu k základnímu kapitálu koncesních podniků v letech 1926–1927 činily 35,2 %, což představovalo více než pětinašobnou rentabilitu podnikání v porovnání se sovětskými státními podniky a také výrazný nárůst v porovnání s průměrnou ziskovostí průmyslových podniků v carském Rusku, která dosahovala jen 10–22 %.⁶² Na druhou stranu zahraniční koncesionáři museli čelit nevyzpytatelnému chování sovětských úřadů, které často měnily podmínky podnikání, obsažené v koncesních smlouvách nebo zvyšovaly odvody do státního rozpočtu. Například v září 1926 byl vydán dekret, který uložil koncesním podnikům povinný nákup státních dluhopisů ve výši až 60 % jejich rezervního kapitálu.⁶³ Vylastňování zahraničních investorů na přelomu 20. a 30. let se sice značně lišilo od znárodnování v roce 1918, avšak dávalo investorům jasně najevo, že sovětská vláda již nestojí o jejich důvěru.

Od 30. let se zahraniční kapitál přímo nepodílel na rozvoji sovětské ekonomiky, avšak zahraniční technologie byly dováženy do SSSR ve stále větším množství. Ukázalo se však, že využití i těch nejmodernějších a nejvýkonnějších technologií v podmínkách centrálně plánovaného hospodářství nepřináší výraznější nárůst efektivity výroby. O opětovném zapojení zahraničního kapitálu do sovětské ekonomiky se uvažovalo krátce po skončení 2. světové války, kdy Sovětský svaz projevil zájem o účast na Marshallově plánu poválečné obnovy Evropy, navržený americkou vládou. USA však podmiňovaly poskytnutí finanční a hospodářské pomoci úzkou koordinací a výměnou informací mezi zúčastněnými zeměmi. Na pařížské konferenci v červnu 1947 se sovětské delegaci nepodařilo vynutit si účast na plánu bez jakýchkoli podmínek (největší odpor Moskvy vzbuzoval požadavek na zveřejnění vojenských výdajů), a Sovětský svaz se tak vzdal zahraniční pomoci v poválečné rekonstrukci své ekonomiky. V 60. letech do SSSR začal být dovážen zahraniční kapitál ve formě licencí na výrobu některých druhů zboží, především spotřebního. Například v roce 1966 sovětská vláda uzavřela s italskou automobilkou „Fiat“ smlouvu o licenční výrobě osobních aut, na jejímž základě byl vybudován „Volžský automobilový závod“, který od začátku 70. let pokrýval většinu poptávky po osob-

---

⁶² Ibidem, s. 102.

⁶³ Dongarov A., *Inostrannyj kapital v Rossii i SSSR*, s. 124.

ních autech v SSSR. V 70. letech Sovětský svaz začal aktivně dovážet zahraniční kapitál ve formě úvěrů, které byly použity většinou na krytí rostoucího schodku státního rozpočtu. Ve 20. letech sovětská vláda nemohla získat zahraniční úvěry kvůli své odpovědnosti za anulování dluhů carské vlády v roce 1918, v následujících desetiletích tomu bránilo politické napětí ve vztazích se Západem; uvolnění mezinárodně politické situace v 70. letech a možnost garantování splatnosti sovětských dluhů, například dodávkami energetických surovin, vedly k rychlému nárůstu zahraniční zadluženosti SSSR, který vyvrcholil v druhé polovině 80. let. Během 73 let existence komunistického režimu v Rusku zahraniční státy a banky poskytly sovětské vládě úvěry v celkové výši 85,5 miliardy dolarů (včetně úroků), z nichž 63 miliard připadlo na období vlády Gorbačova (1985–1991).⁶⁴

V období „perestrojky“ v souvislosti s liberalizací politického a hospodářského života země byla vydána řada legislativních opatření, která umožnila po téměř šedesátileté přestávce zakládání v SSSR podniků se zahraniční kapitálovou účastí. Nejdůležitějším bylo nařízení Rady ministrů SSSR z 13. ledna 1987 „O pravidlech zakládání a činnosti na území SSSR společných podniků s účastí sovětských organizací a firem kapitalistických a rozvojových států“, které poskytlo legislativní základnu pro obnovení činnosti zahraničních investorů v SSSR. Legislativní opatření v oblasti zahraničních investic však spadala do oblasti zvláštního zákonodárství, které poskytovalo zahraničním investorům jen omezené pravomoci v porovnání s ostatními hospodářskými subjekty. K plnohodnotnému návratu zahraničního kapitálu do ruské ekonomiky tak začalo docházet až v 90. letech.

Zahraníční investice v současném Rusku

Po krizi a následném rozkladu sovětského systému centrálního ekonomického plánování na začátku 90. let se v Rusku začal formovat systém tržní ekonomiky, který mimo jiné předpokládal výraznou účast zahraničního kapitálu na hospodářském rozvoji země. Proces zavádění tržních prvků do ruské ekonomiky, silně poznamenané více než sedmi desetiletími tuhé státní kontroly, probíhal s velkými potížemi, které do značné míry

---

⁶⁴ Chmyz O., *Privlečenije inostrannykh investicij v Rossiju*, Moskva 2002, s. 107.

vyplývaly z absence zkušeností a znalostí o mechanismech a principech fungování tržní ekonomiky u většiny ruských hospodářských subjektů. Jedním z hlavních zdrojů těchto znalostí se stali zahraniční investoři, kteří výrazně přispěli k rozšíření tržních podnikatelských metod v ruské ekonomice, stejně jako k modernizaci ruského průmyslu a rozvoji sektoru služeb. Úloha, kterou zahraniční kapitál plní po roce 1991 v postsovětské ekonomice současného Ruska, je proto do značné míry podobná jeho úloze v ekonomice postfeudálního carského Ruska po roce 1861. Postavení zahraničního kapitálu v současné ruské ekonomice se však značně liší od stavu před rokem 1917, což je dáno celou řadou legislativních a strukturálních rozdílů v hospodářských systémech carského Ruska a Ruské federace, a také výraznými proměnami, které nastaly ve světové ekonomice ve 20. století.

Během posledních dvou desetiletí 20. století došlo k bezprecedentnímu nárůstu mezinárodní kapitálové výměny; roční objem přílivu přímých zahraničních investic (PZI) do ekonomik všech států světa vzrostl z 59 miliard dolarů v roce 1982 do 648 miliard v roce 2004, což ale představuje více než dvojnásobný pokles v porovnání s rokem 2000, kdy PZI dosáhly svého historického maxima (1,4 bilionu dolarů).⁶⁵ Příčiny tak výrazné intenzifikace mezinárodní investiční spolupráce spočívaly v rychlém rozvoji informačních technologií, mezinárodním legislativním zajištění podmínek kapitálových toků v podobě smluv o podpoře a ochraně investic, vzniku nových center světové ekonomiky, především v jihovýchodní Asii, a v neposlední řadě také v obnovení jednoty světového trhu po skončení „studené války“. Rusko však bylo zasaženo těmito revolučními změnami jen v minimální míře. 90. léta 20. století byla jednou z nejobtížnějších etap ruského historického vývoje, která se vyznačovala hlubokou politickou, společenskou a ekonomickou krizí, způsobenou celkovým oslabením ruského státního mechanismu. Všeobecná nestabilita významně zhoršovala investiční klima v Rusku, které v 90. letech představovalo pro zahraniční investory mimořádně rizikovou destinaci; průměrný roční příliv přímých zahraničních investic do ruské ekonomiky v tomto období činil pouhé 2,2 miliardy dolarů.⁶⁶ Na začátku 21. století si však Rusko začalo postupně vracet pověst významného příjemce zahraničního kapitálu, o kterou přišlo po roce 1917.

---

⁶⁵ UNCTAD: *World Investment Report 2005: Transnational Corporations and the Internationalization of R & D*, New York–Geneva 2005, s. 2, 5.

⁶⁶ Chmyz O., *Privlečenije inostrannykh investicij v Rossiju*, s. 39.

Současná ruská ekonomika se stejně jako před rokem 1917 vyznačuje řadou vhodných podmínek pro zhodnocení kapitálu – rozsáhlé surovinové zdroje, levná pracovní síla, velký vnitřní trh. Na rozdíl od carských dob, kdy v Rusku byl pocíťován velký deficit pracovních sil, především těch kvalifikovaných, na konci 20. století na ruském trhu existovala velká nabídka vysoce kvalifikovaných pracovníků a technických odborníků, dříve zaměstnaných v rozsáhlém vojensko-průmyslovém komplexu bývalého SSSR. Výrazný pokles poptávky po kapitálu a výrobcích na ruském trhu v 90. letech v důsledku transformační recese představoval další rozdíl oproti přelomu 19. a 20. století, kdy Rusko zažívalo investiční a industriální boom. Situace se však prudce změnila po roce 2000, kdy poptávka po investicích začala rychle růst a k jejímu uspokojení, stejně jako před stoletím, je zapotřebí značné množství zahraničního kapitálu. Dalším shodným rysem mezi carským a současným Ruskem je počáteční nízká kupní schopnost spotřebitelů, daná celkovou nízkou životní úrovní, následně vystřídaná růstem poptávky v důsledku zvyšování osobních příjmů obyvatel. Současná ruská ekonomika se podobá své předchůdkyni z 19. století také malým podílem zpracovatelských průmyslových odvětví na celkovém ekonomickém výkonu země, což je dáno technickou zaostalostí řady strojírenských odvětví, k jejichž modernizaci může významně přispět zahraniční kapitál. Další podobnost spočívá ve vysoké průměrné výnosnosti investic do ruského průmyslu, která v roce 2002 činila 12,5 %, zatímco v prvním desetiletí 20. století to bylo 10–15 %.⁶⁷

Přestože se z pohledu zahraničních investorů většina rozdílů mezi současným Ruskem a Ruskem z období před rokem 1917 postupně shlazuje, dosud přetrvává a dokonce má tendenci k zvýrazňování rozdílu v politice ruské vlády vůči zahraničnímu kapitálu před stoletím a nyní. Carská vláda považovala zapojení zahraničního kapitálu do rozvoje ruské ekonomiky za jednu z priorit své ekonomické politiky a poskytovala zahraničním investorům téměř neomezené pole působnosti (s výjimkou některých oblastí přistěhovalecké a bezpečnostní politiky). Současná ruská vláda zaujímá vůči zahraničním investorům mnohem rezervovanější přístup, což se projevuje v značné státní regulaci zahraničních investic v strategických odvětvích ekonomiky, jejichž počet oproti stavu před sto lety výrazně vzrostl. Přestože ruská vláda formálně uplatňuje rovný přístup k zahraničnímu

---

⁶⁷ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, *Voprosy ekonomiki*, 1/2004, s. 82; Chromov P., *Ekonomičeskaja istorija SSSR*, s. 184.

a domácímu kapitálu, ve skutečnosti zahraniční investoři mají omezený přístup do celé řady odvětví ruské ekonomiky, a to jak z bezpečnostních, tak z čistě protekcionistických důvodů. V počáteční fázi tržní transformace ruské ekonomiky převládal poměrně liberální přístup k zahraničnímu kapitálu, jehož potenciální přínos k ekonomickému rozvoji země však mnohdy byl značně přeceňován. Zákon „O zahraničních investicích v RSFSR“, schválený 4. července 1991, poprvé od roku 1917 poskytl zahraničním investorům volný přístup do ruské ekonomiky, plně je zrovnoprávnil ve vztahu k státním úřadům a domácím podnikatelským subjektům a vytvořil právní rámec pro působení v ruské ekonomice všech druhů zahraničního kapitálu.

Postupně však do ruské legislativy začala být zaváděna různá omezení činnosti zahraničních investorů v Rusku. 11. července 1992 ruským parlamentem byl schválen Státní privatizační program, který vysloveně zakázal účast jakýchkoli zahraničních podnikatelských subjektů na privatizaci státních podniků. Zákonodárci přitom vycházeli ze skutečnosti, že domácí ruský kapitál v té době byl teprve ve stadiu formování a nemohl vytvořit účinnou konkurenci západním firmám, které by díky svým rozsáhlým finančním zdrojům mohly ovládnout podstatnou část ruské ekonomiky. Další legislativní opatření směřovala k omezení zahraniční vlastnické účasti v jednotlivých odvětvích ruské ekonomiky. Například zákon „O bankách a bankovní činnosti“ z února 1996 v zájmu ochrany domácího trhu před zahraniční konkurencí zakázal zahraničním bankám otevírat v Rusku přímé pobočky, ale umožnil jim zakládání dceřiných společností a také převzetí ruských bank do jejich plného vlastnictví. Vládní nařízení z roku 2004 pak zakázalo zahraničním investorům vlastnit více než 25 % souhrnného základního kapitálu ruských bank. V 90. letech také byla vydána řada nařízeních zakazujících zahraničním investorům získání většinových akciových podílů v elektrárenských a dopravních podnicích, které jsou považovány za strategicky důležité pro zajištění bezpečnosti státu. Tyto restriktce svědčí o určitých změnách ve vnímání zahraničních investorů v současném Rusku oproti období před rokem 1917. Zatímco v carském Rusku zahraničnímu kapitálu byl přisuzován převážně ekonomický význam, v současnosti se na zahraniční investory stále více nahlíží jako na potenciální reprezentanty politických zájmů jiných států, které by se eventuálně mohly dostat do rozporu s národními zájmy Ruska.

V současném Rusku se však objevila také snaha o využití zkušeností carské a sovětské vlády se zapojováním zahraničních investorů do ruského

hospodářství. 30. prosince 1995 byl schválen zákon „O smlouvách o rozdělení produkce“, který do značné míry vycházel z právních norem, na nichž se zakládaly koncesní smlouvy z období carského Ruska a z let 1921–1929. Tento zákon umožňuje pronájem surovinových ložisek zahraničním investorům a jejich následné využití za podmínky odvádění části produkce ruské vládě, která zase poskytuje investorům daňové a celní úlevy. Tento druh koncesních smluv však není v současném Rusku příliš rozšířen a využívá se jen v případě ložisek, jejichž využití vyžaduje velké kapitálové investice, na které domácí ruské společnosti nemají dostatek finančních zdrojů. V roce 2004 však ruská vláda navrhla uzavírání nových koncesních smluv jen za podmínky, že většinové akciové podíly v koncesních podnicích budou mít ruské těžební společnosti. Toto opatření je dáno mimo jiné skutečností, že v porovnání s počáteční fází industrializace se možnosti průmyslové těžby surovin na začátku 21. století značně zúžily, zatímco kapitálová vybavenost domácích ruských firem naopak vzrostla. Ruské surovinové zdroje přitom stejně jako před rokem 1917 nemohou být získány zahraničními ani domácími firmami do soukromého vlastnictví, ale jen do pronájmu nebo koncese.

Co se týče struktury zahraničních investic v dnešním Rusku, lze zde najít řadu rysů, které byly vlastní ruské ekonomice již před rokem 1917, ale také odlišnosti vyplývající ze strukturálních zvláštností současného ruského hospodářství. Celkový objem zahraničního kapitálu, investovaného v různých formách v Rusku v letech 1991–2005, činí 111,8 miliardy amerických dolarů.⁶⁸ V 90. letech zahraniční kapitál přicházel do Ruska většinou ve formě úvěrů, poskytovaných ruské vládě v zahraničí, jejichž celkový objem v letech 1992–1998 dosáhl 54 miliard dolarů, přičemž příliv přímých zahraničních investic ve stejném období činil jen 15 miliard dolarů.⁶⁹ Naprostá většina zahraničních úvěrů, získaných vládami SSSR a Ruské federace, byla přitom určena na krytí schodku státního rozpočtu nebo na splácení dřívějších dluhů, zatímco carská vláda si v předválečném období půjčovala především na výrobní účely (hlavně na stavbu železnic). Od roku 1999 však Rusko má přebytkový státní rozpočet a nepůjčuje si v zahraničí žádné finanční prostředky, což znamená, že zahraniční kapitál nyní přichází jen do reálného sektoru ruské ekonomiky. V roce 2005 zahraničními

---

⁶⁸ *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 250.

⁶⁹ Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*, s. 22, 39.

podnikatelskými subjekty v Rusku bylo investováno 53,7 miliardy dolarů, z nichž úvěry činily 40,1 miliardy neboli 75 % všech investic, zatímco investice do základního kapitálu ruských podniků dosáhly jen 13,5 miliardy neboli 25 %, což je výrazný rozdíl oproti stavu před rokem 1917, kdy většina zahraničních investic do reálného sektoru ekonomiky měla podobu přímých investic. Nárůst zahraničního dluhu ruské vlády tak byl vystředán nárůstem zahraniční zadluženosti ruských podniků, což je důsledkem nedostačujících vnitřních zdrojů úvěrování.⁷⁰

Odvětvová struktura zahraničních investic v současném Rusku má řadu shodných rysů v porovnání se stavem před rokem 1917, jsou však i rozdíly. Zatímco v carském Rusku zahraniční kapitál směřoval většinou do průmyslu, v Ruské federaci v roce 2005 na výrobní sektor připadala méně než polovina (46 %) zahraničních investic, nadpoloviční objem investic (54 %) směřoval do terciálního sektoru (služby), což svědčí o postupném přechodu ruské ekonomiky do postindustriálního vývojového stadia. Také v rozložení akumulované zásoby zahraničních investic mezi jednotlivými odvětvími ruského průmyslu nastaly změny: v roce 2005 největším příjemcem zahraničního kapitálu byla metalurgie a strojírenství (22,7 miliardy dolarů neboli 40 % investic), zatímco těžební průmysl, který měl největší podíl na získaných zahraničních investicích v roce 1917, byl odsunut na druhé místo (21,7 miliardy neboli 38 %). V porovnání s rokem 1917 výrazně klesly zahraniční investice do textilního průmyslu, avšak v potravinářském a papírnickém průmyslu stále mají značný podíl.⁷¹ K výrazným změnám došlo také v sektoru služeb, v kterém za carského Ruska převládaly zahraniční investice do bankovníctví, na něž připadalo 11 % všech zahraničních investic (v roce 2005 jen 5 %), zatímco nyní dominují investice do maloobchodu (26 % investic).

K největším změnám oproti stavu před rokem 1917 došlo v struktuře národní (státní) příslušnosti zahraničních investic. Zatímco v carském

⁷⁰ *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 260. Zahraniční zadluženost ruských podniků a bank, která na konci roku 2005 činila 176,2 miliardy dolarů, více než dvojnásobně překonala zadluženost ruské vlády, jejíž výše ve stejné době činila 82,3 miliardy dolarů (včetně sovětského zahraničního dluhu, který Ruská federace převzala po roce 1991, jakožto jediný právní nástupce SSSR). (CBR: *Vněšnij dolg Rossijskoj Feděracii v 2005 godu*, Moskva 2006; http://www.cbr.ru/statistics/credit_statistics/print.asp?file=debt_05.htm)

⁷¹ *ROSSTAT: Ob inostrannyh investicijach v ekonomiku Rossii*, Moskva 2006; *Inostrannyje investicii po otrasljam ekonomiki*, Moskva 2005; (http://www.gks.ru/free_doc/2005/b05_13/21-17.htm) V průmyslu 34 % zahraničních investic připadalo na těžbu ropy a plynu a 60 % na zpracovatelská odvětví.

Rusku k největším zahraničním investorům patřily firmy a podnikatelé z tradičních zemí-vývozců kapitálu, v současné ruské ekonomice vedoucí postavení mají investoři pocházející ze zemí, známých jako off-shorové zóny. Z celkového objemu zahraničních investic, akumulovaných v Rusku do roku 2005, 21 miliard dolarů (18,8 %) připadá na Lucembursko, 19,3 miliardy (17,2 %) – na Kypr, 18,9 miliardy (16,9 %) – na Nizozemsko, 12,7 miliardy (11,4 %) – na Velkou Británii, 9,7 miliardy (8,7 %) – na Německo, 6,8 miliardy (6,1 %) – na USA, 3,4 miliardy (3,5 %) – na Francii, na ostatní státy připadá zbývajících 19,4 miliardy.⁷² Všechny investice pocházející z Kypru a Lucemburska a zhruba polovinu investic z Nizozemska lze považovat za zahraniční jen po formální stránce, neboť ve skutečnosti se jedná o ruské kapitály, které předtím byly z Ruska vyvezeny (často nelegálně) a nyní se vracejí do domácí ekonomiky. Na jednu stranu návrat „uprchlých“ ruských kapitálů je nepochybně pozitivním rysem současného ruského ekonomického vývoje, ovšem na druhou stranu tyto kapitály mají jen minimální kultivační potenciál pro ruské hospodářství, neboť na rozdíl od německých nebo amerických zahraničních investic většinou nepřinášejí efektivní technologie ani manažerské návyky, nezbytné pro ekonomickou modernizaci Ruska. Přesto údaje o zahraničních investicích v současném Rusku nelze považovat za nadsazené, ale spíše naopak. Celá řada velkých akvizic, uskutečněných zahraničními firmami na ruském trhu, totiž nikdy nebyla statisticky zaznamenána, neboť platby za převzaté akciové podíly byly provedeny ve prospěch firem, zaregistrovaných v off-shorových státech. Statistika tedy tvoří největší překážku při výzkumu problematiky zahraničních investic v Rusku: zatímco před rokem 1917 se oficiální statistiky o zahraničním kapitálu nevedly vůbec, v současné době tyto statistiky mají jen velmi relativní vypovídací hodnotu.

Přestože struktura zahraničních investic v carském Rusku a Ruské federaci vykazuje některé shodné rysy, například v oblasti odvětvové specializace, celkové postavení zahraničního kapitálu v současné ruské ekonomice je zcela odlišné oproti stavu před rokem 1917. V letech 1861–1914 zahraniční kapitál byl jedním z hlavních tahounů ruské industrializace a výraznou součástí celého ruského hospodářského systému. Zahraniční kapitál v letech 1991–2005 také nemalou mírou přispěl k tržní transformaci ruské

---

⁷² ROSSTAT: Ob inostrannyh investicijach v ekonomiku Rossii v 2005 godu; (http://www.gks.ru/bdg/free/b04_03/1ssWWW.exe/Stg/d010/i010180r.htm)

ekonomiky, jeho kvantitativní zastoupení v ruském hospodářství v uvedeném období však v žádném případě nelze označit za rozhodující nebo alespoň významné. Zatímco v roce 1914 zahraniční investoři ovládali 44 % celkového základního kapitálu ruských akciových společností, v letech 2000–2002 tento ukazatel v průměru činil 5,5 %.⁷³ V roce 1914 zahraniční investice činily téměř polovinu celkového objemu nových kapitálových investic do reálného sektoru ruské ekonomiky, zatímco v roce 2005 jejich podíl odpovídal jen 5,3 %.⁷⁴ Oproti situaci před rokem 1917 zahraniční investoři přišli o dominantní postavení v řadě klíčových odvětví ruské ekonomiky, například v bankovníctví, kde v roce 2005 podíl zahraničního kapitálu činil jen 9,2 % (v roce 1914 – 43 %), což je do značné míry dáno legislativními omezeními činnosti zahraničních bank v současném Rusku.⁷⁵ Také v těžebním a strojírenském průmyslu dominantní roli nyní hraje domácí kapitál, zatímco zahraničním investorům se daří prosazovat se jen v některých dílčích odvětvích, jako je například potravinářský průmysl nebo telekomunikace, jejichž podíl na celkovém ekonomickém výkonu Ruska však není výrazný. Celá řada zahraničních společností a bank, které úspěšně působily v carském Rusku („Royal Dutch/Shell“, „Siemens“, „Société Générale“ a další), se vrátily na ruský trh v na přelomu 20. a 21. století, avšak na rozdíl od předešlého období své činnosti v této zemi nyní musely čelit tvrdému tlaku ze strany domácího ruského kapitálu, který byl vyvíjen nejen prostřednictvím tržní konkurence, ale také lobováním u ruských úřadů, jež brzy vyústilo v protekcionistická opatření na ochranu vnitřního trhu před přílivem zahraničního kapitálu do některých klíčových odvětví. Tady je vidět další rozdíl oproti carskému období, kdy domácí podnikatelé lobovali u vlády za ochranu ruského trhu před dovozem především hotových výrobků, zatímco dovoz zahraničního kapitálu naopak vítali jakožto zdroj nových technologií a financí.

Oproti dřívějším dobám se liší i postoj ruské odborné veřejnosti vůči zahraničnímu kapitálu. Zatímco před rokem 1917 mezi ruskými ekonomy převládala podpora (i když ne bezvýhradná) přílivu zahraničních investic do Ruska, současné názory na tento problém jsou mnohem opatrnější. Odmítavý postoj zaujímá například levicový ekonom Glazjev, podle něhož spolu-

⁷³ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom procese*, s. 80.

⁷⁴ Mackay J. P., *Pioneers for Profit*, s. 37; *Rossijskaja ekonomika v 2005 godu*, s. 257.

⁷⁵ Ljaščenko P., *Istorija narodnogo chozjajstva SSSR*, s. 361; CBR: *Otčet o razvitii bankovskogo sektora i bankovskogo nadzora v 2005 godu*, Moskva 2006, s. 22.

práce se zahraničními investory není výhodná pro Rusko, které „je nuceno platit za dovážený zahraniční kapitál vývozem svých neobnovitelných přírodních zdrojů a unikátních technologií, čímž fakticky financuje hospodářský růst v zahraničí.“⁷⁶ Liberální ekonom Jasin se naopak domnívá, že zapojení ruské ekonomiky do globální kapitálové výměny povede k posílení pozic Ruska ve světovém hospodářství, což je „otázkou národní prestiže, ale také blahobytu občanů a přežití Ruska jakožto samostatné kulturní entity v měnícím se světě.“⁷⁷ Nejrozšířenější názor současných ruských ekonomů na tento problém spočívá v tom, že „zahraniční kapitál musí být považován za důležitý, ale doprovodný, nikoli základní faktor rozvoje národní ekonomiky.“⁷⁸ Toto stanovisko nejvíce odráží skutečný stav věcí a také se do značné míry promítá do ruské vládní politiky v oblasti zahraničních investic.

Závěr

Přestože v nadcházejících letech v souvislosti s přechodem na plnou konvertibilitu rublu (2006) a plánovaným vstupem Ruska do Světové obchodní organizace (2007) dojde k určitému uvolnění podmínek činnosti zahraničních investorů na ruském trhu, zahraničnímu kapitálu se v dohledné budoucnosti zřejmě nepodaří dosáhnout tak významného postavení v ruském hospodářském systému, jaké měl v dobách carského Ruska. Znamenný nárůst v přílivu zahraničních investic do Ruska v prvních letech 21. století zatím nevede k výraznějšímu posílení jejich úlohy v ruském hospodářství ve vztahu k domácímu ruskému kapitálu, který rovněž rychle expanduje na vnitřním trhu (i když v mnoha případech za pomoci zahraničních úvěrů) a jehož dominantní postavení v ruské ekonomice jako celku zůstává neohroženo. Většina zahraničních odborníků a pozorovatelů označuje tento stav za důsledek špatného investičního klimatu v Rusku, kde nejsou dostatečně zajištěna vlastnická práva investorů, existuje hrozba finanční nestability v důsledku poklesu cen na energetické suroviny, na jejichž vývozu je ruská ekonomika silně závislá, a chybí efektivní právní řád, který by zmírnil problém korupce. Všechny tyto nedostatky se však vyskytovaly již v carském Rusku, které rovněž trpělo špatnou vymahatelností

⁷⁶ Glazjev S., *Bělaja kniga. Ekonomičeskije reformy v Rossii 1991–2002*. Moskva, Eksmo 2004, s. 9.

⁷⁷ Jasin J., *Novaja epocha, staryje trevogi (vzgljad liberala na razvitije Rossii)*. Voprosy ekonomiki, 1/2001, s. 17–18.

⁷⁸ Chmyz O., *Privlečenije inostrannyh investicij v Rossiju*, s. 137.

práva, korupcí, nepřehlednými vlastnickými poměry a závislostí na světové cenové konjunktuře. Současný ruský ekonom Bulatov poukazuje také na skutečnost, že některé ekonomicky vyspělé země s velmi dobrým investičním klimatem mají velmi malý podíl zahraničních investic na celkovém základním kapitálu domácích podniků, například v Japonsku a Jižní Koreji tento ukazatel činí 1–3 %, tedy dokonce méně než v Rusku. Ekonomické systémy těchto států, stejně jako Ruska, se totiž vyznačují „ostrážitým přístupem k zahraničnímu kapitálu ze strany celé společnosti a velmi specifickými, obtížnými pro pochopení zahraničních investorů, vztahy mezi podnikatelskou komunitou a státem.“ Je tedy pravděpodobné, že Rusko se vydalo „japonsko-korejskou“ cestou integrace do světové ekonomiky spočívající v dominanci domácího kapitálu a okrajovém postavení zahraničního kapitálu na vnitřním trhu, nikoli cestou středoevropských zemí v čele s Českem, pro něž se zahraniční investice staly hlavním pilířem jejich národních ekonomik.⁷⁹ Na druhou stranu přítomnost zahraničního kapitálu v Rusku rychle narůstá, a v současné době nelze s určitostí předpovědět, jaké postavení budou mít zahraniční investoři v ruské ekonomice, jejíž tržní transformace a zapojování do světové ekonomické soustavy stále pokračuje.

Rezervovaný postoj ruské společnosti a odborné veřejnosti vůči zahraničnímu kapitálu, který na začátku 21. století zjevně zesílil v porovnání s obdobím před rokem 1917, vyplývá jak z hodnocení historických zkušeností carského Ruska, tak i z reálií dnešní ruské ekonomiky. Od doby vlády cara Petra I. Rusko soustavně usilovalo o likvidaci svého zaostávání v ekonomickém rozvoji za západní Evropou, která zároveň byla hlavním zdrojem technologií a později i kapitálu pro dosažení tohoto cíle. Vnímání Evropy jakožto hlavního zdroje technického a ekonomického pokroku však často vedlo k přehlížení vlastních vnitřních zdrojů rozvoje. Americký historik Blackwell připomíná, že ruští vynálezci v 19. století učinili celou řadu technických objevů (telefon, rádio, letadlo atd.) současně nebo s předstihem před svými evropskými a americkými kolegy, avšak nedokázali uplatnit své objevy na vnitřním trhu kvůli absenci podpory ze strany státu a podnikatelského sektoru, přičemž ve stejné době Rusko muselo dovážet zahraniční technologie a kapitál pro modernizaci své ekonomiky.⁸⁰ Tato situace se nyní do značné míry opakuje, neboť rozsáhlý ruský vědecký potenciál, vzniklý ještě v sovětských dobách, nenachází praktického uplat-

⁷⁹ Bulatov A., *Rossija v mirovom investicionnom processe*, s. 80–81.

⁸⁰ Blackwell W. L., *The Industrialization of Russia*, s. 41.

nění v ekonomickém systému současného Ruska, zatímco poptávka po moderních technologiích je uspokojována především pomocí zahraničních dodavatelů a investorů, kterým tak připadá značný podíl na výnosech z podnikatelské činnosti na ruském trhu. K rozvoji a ekonomickému využití národního vědeckého potenciálu může rozhodující mírou přispět pouze domácí kapitál a vláda, nikoli zahraniční investoři, kteří v Rusku soustřeďují svůj zájem hlavně na těžbě surovin a maloobchodě. Věda a znalosti přitom tvoří základní faktor ekonomického rozvoje v 21. století, zatímco význam surovinových a finančních zdrojů spíše klesá.

Jak je vidět, působení zahraničního kapitálu v ruské ekonomice v minulosti a v současnosti má určité shodné rysy, které umožňují využití historických zkušeností v této oblasti v dnešních podmínkách. Tyto zkušenosti jsou však značně limitovány vzhledem k více než sedmdesátileté přestávce v rozvoji tržní ekonomiky, způsobené sovětským obdobím státního řízení hospodářství. Návrat Ruska k tržnímu ekonomickému modelu, které nyní uplatňuje více či méně úspěšně většina států světa, však neodstranil z ruského hospodářského systému všechny jeho zvláštnosti, jednou z nichž je postavení zahraničního kapitálu v domácí ekonomice, stejně jako přístup k němu ze strany veřejnosti a vlády. Hospodářský rozvoj Ruska v následujících desetiletích bude záviset na tom, zda se podaří přeměnit specifika udávající ruské ekonomice unikátní, ale nevždy příznivý ráz, v komparativní výhody na základě existujících a nově rozvíjených odvětví, které by mohly poskytovat odpovídající příležitosti pro zhodnocení kapitálu jak domácím, tak zahraničním investorům.

Summary

Foreign Capital in the Economy of Russia – History and Presence

The paper deals with development of foreign investment in Russia and its participation and significance in Russian economy since the tsarist Russia till present times. The author stresses the difference between dominant role of the foreign capital in the tsarist Russia and present relatively insignificant participation of foreign investors in Russian economy. He considers the main reason in Russian protectionist legislative climate not very favourable for the massive influx of foreign capital.